

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Разговор
Пяти путников
о
истинном щастіи в жизни
(Разговор Дружескій
О Душе́вном Ми́рѣ)

Текст взято з видання:

Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. – Харків–Едмонтон–Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. – 502 - 558 с.
ISBN 978-966-372-330-3

**Разговор
Пяти путников
о
истинном щастіи в жизни**

**(Разговор Дружескій
О Душѣвном Мірѣ)**

Бесѣдующіе Лица:
Яков, Аѳанасій, Григорій, Ермолай, Лонгин¹

АѲАНАСІЙ. Люди в жизни своей трудятся, мятутся, сокровиществуют, а для чего, то многіе и самы не знают. Если разсудить, то всѣм человѣческим затѣям, сколько их тем тысяч разных ни бывает, выйдет один конец: Радость сердца². Не для оной ли выбираем мы по вкусу нашему друзей, дабы от сообщенія своих им мыслей имѣть удовольствіе; достаем высокіе чины, дабы мнѣніе наше от почтенія других восхищалось; изобрѣтаем разные напитки, кушанья, закуски для услажденія вкусу, изыскиваем разные музыки, сочиняем тѣм концертов, минуетов, танцов и контратанцов для увеселенія слуху; созидаем хорошіе дома, насаждаем сады, дѣлаем златотканные перчи, матеріи, вышиваем их разными шелками и взору пріятными цвѣтами и обвѣщуемся оными, дабы сим здѣлать пріятство глазам и тѣлу нѣжность доставить; составляем благовонные спирты, порошки, помады, духи и оными обоняніе доволствуем. Словом, всѣми способами, какіе только вздумать можем, стараемся веселить дух наш. О, сколь великим веселіем доволствуются знатные и достаток имѣющіе в свѣтѣ персоны! В их-то домах радостию и удовольствіем растворенной дух живет. О, сколь дорога ты, радость сердечная!

За тебе царіе, князья и богатые нещетные тысячи платят; а мы, бѣднячье, достатков не имущіе, как бы от крупниц, с столов их падающих, питаемся³. Разсуди ж тепер, каким триумфом объаты всѣ славные европейскіе города⁴?

ЯКОВ. Подлинно великим⁵. Однакъ я слыхалъ, что нигдѣ нѣтъ больше забав и веселостей, как в Парижѣ да в Венѣціи.

АѲАНАСІЙ. Вѣрно, там их много⁶, а пока их ты нам из Венѣціи перевезѣш, то помрѣм здѣсь⁷ от Скуки.

ГРИГОРІЙ. Перестаньте врать, хорошіе друзья: высокіе чины, веселое Мѣсто, различныя Игры и Забавы и всѣ ваши затѣи не сильны обрадовать духа и тѣм⁸ излѣчить скуку⁹.

ЯКОВ. А что ж сильно?

ГРИГОРІЙ. Одно тоѣ, если с Хорошими друзьями завести¹⁰ Честный Разговор¹¹.

ЯКОВ. Какой¹²?

ГРИГОРІЙ. Такой, в котором можно разсуждать, в чем состоит Истинное Щастіе¹³?

АѦАНАСІЙ. Прѡва: Нѣтъ прїятнѣе для Путешественника как говорить с ним о том Горадѣ, который всѣ его Труды Покоем увѣнчает. Мы родились к Истинному Щастію и Путешествуем к нему. А жизнь наша есть Путь, как Рѣка текущій¹⁴.

ЯКОВ. Мы друзья хорошіи. А кто ж меж нами разговор заведѣт¹⁵?

ГРИГОРІЙ. Я. Развяжите мнѣ сей вопрос? Что такое есть для человека лучше всего¹⁶?

ЯКОВ. Бог знает! И на что нас спрашиваешь о том, чего великіе Мудрецы Усмотрѣть не могли: и поразнились в своих мнѣніях так¹⁷, как путники в дорогах? Вить тое, что лучше всего, то и выше всего, а что выше всего¹⁸, то всему Голова и Конѣц. Сіе главнѣйшее добро названо у древних философов Окончаніем всѣх добр и верховнѣйшим добром¹⁹. Кто ж тебѣ может развязать, что такое есть Край и Пристаніще всѣх наших желаній?

ГРИГОРІЙ. Потіше, государь мой! Ты очень заввысоко́сился²⁰. Так я вас простѣ спрошу: Чего вы себѣ в жизни паче всего желаете?

ЯКОВ. Ты будто Муравейник Палкою покопал, так вдруг сим вопросом возволновались²¹ наши желанія.

АѦАНАСІЙ. Я бы желал быть Человеком высокочиновным, дабы мой подкомандные²² были крѣпки, как Россіане, а добросердечны²³, как Древніи Римляне²⁴. Когда б у меня дом был как в Венеціи, а сад как в Флоренціи²⁵. Чтоб быть мнѣ и Разумным, и Ученым, и Благородным. Богатым, как бык²⁶.

ГРИГОРІЙ. Что ты врѣош?

АѦАНАСІЙ. Богатым, как жид²⁷; дюжим, как бык²⁸; пригожим, как Венѣра²⁹; спокойным, как Одино́ворец...³⁰

ЯКОВ. Взойшла мнѣ на память Венѣра, так называемая собачка.

ГРИГОРІЙ. Извольте³¹, государь мой, прибавить!

ЯКОВ. Хвостатым, как Лев; головатым, как Медвѣдь; ухатым, как Осѣл...

ГРИГОРІЙ. Сумнительно, чтоб могли войтить во Уши Божія столь безтолковыя желанія. Ты с твоими Затѣями похож на Вербу, которая³² быть желает в одно время и Дубом, и Клѣном, и Липою, и Березою, и Смоквиною³³, и Маслиною, и Явором и Фиником, и Розою и Рүтою...³⁴ Солнцем и Луню... Хвостом и Головою... Младенец, на Руках Матерних сидящій, часто за Нож и за Огонь Хватается. Но премилосердная и премудрая³⁵ Мать наша Природа³⁶ лучше знает о том, что нам полезно. Хотя плачем и рвѣмся, она как³⁷ Сосцами своими всѣх нас по благопристойности Питает, так³⁸ и одѣвает, и сим добрый младенец доволен. А Злородное сѣмя беспокоится и других беспокоит. Ско́лько ж милліонов во вселенной³⁹ сих несчастных дѣтей? День и ночь воплят, ничем не довольны⁴⁰; одно дадут в Руки, за новым чем плачут. Нельзя нам не быть несчастными⁴¹.

АѦАНАСІЙ. Длячего?

ГРИГОРІЙ. Не можем сыскать Щастія.

ЯКОВ. Зачем?

ГРИГОРІЙ. Затѣм, что не желаем, и желать не можем.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Почему?

ГРИГОРІЙ. Потому что не разумѣем, в чем оно состоит. Голова дѣлу то, чтоб узнать: Отсюду родится желаніе, от желанія иск, потом полученіе. Вот и благополучіе, сирѣчь полученіе⁴², что для тебѣ благо. Тепѣрь понимай, что Значит Премудрость.

ЯКОВ. Я Часто слышу слово сіе “Премудрость”.

ГРИГОРІЙ. Премудрости дѣло в том состоит, чтоб Уразумѣть тое, в чем состоит Щастіе; вот Правое крыло. А добродѣтель трѣдится Сыскать. По сей причинѣ Она у Еллин и Римлян мужеством и крѣпостію зовѣтся: ἀρετή, virtus⁴³, вот и лѣвое. Без сих крыл, никѣм Образом нельзя выбратъся и взлетѣть к Благополучію⁴⁴. Премудрость – как остро-дално-зрительной орлиной глаз⁴⁵, а добродѣтель – как Мужественныя Рѣки, с лѣгкими Олѣньими ногами. Сіе Божественное Супружество живо изображено сею басенкою.

ЯКОВ. Ты из уст моих вырвал ея. Конечно, она о двух путниках, безногом и слѣпом⁴⁶.

ГРИГОРІЙ. Ты точно⁴⁷ в мысль мою попал.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Расскажи ж пообстоятелнѣе.

ГРИГОРІЙ. Путник, обходя разные земли и государства, лишился ног; тут пришло ему на мысль возвратиться в дом к Отцу своему, куда он, опираясь руками, с превеликим трудом продолжал обратной путь свой; наконец, доплзши до горы, с которой виден уже был ему и дом Отца его, лишился совѣм и рук. Отсель⁴⁸ живое Око его с веселою жадностію взирает на Замок, чрез лѣса, рѣки, стремнины⁴⁹, чрез Пирамидных Гор верхушки издали блистающій⁵⁰. Сей Замок⁵¹ есть дом Отца его и всей Миролубной фамиліи, конец и вѣнец всѣх подорожных трудов. Но то бѣда, что наш Обсерватор ни рук, ни ног дѣйствительных не имѣет, а только мучится, как Евѣнгельскій богач, смотря на Лазаря⁵². Между тѣм, осмотряся назад, увидѣл нечаянно чудное и бѣдственное позорище: Бредѣт слѣпец, прислушивается, оцѣпывает Посохом, то в право, то в лѣво, и, бѣдто Пян, из дороги слоняется. Подходит ближе, воздыхает:

“Исчезоша в суетѣ днѣе наши...”⁵³

“Пути твоя, Господи, скажи ми...”⁵⁴

“Увы мнѣ, яко пришествіе мое продолжися”⁵⁵.

И протчіи таковыя слова сам себѣ говорил⁵⁶, воздыхая с Частым преткновеніем и паденіем. Бояся, друг мой, чтоб не спугать тебя: “Кто ты таков?” – спросил⁵⁷ Прозорливый. “34-й год путешествія моего, а ты мнѣ на пути сем Первый случился, – отвѣчал Помраченный. – Мать моя Сослала⁵⁸ меня⁵⁹ в Ссылку. Необыкновенный жар солнечных лучей в Аравіи лишил меня очей, и я слѣп уже⁶⁰ возвращаюся ко Отцу моему”. “А кто твой Отец?” “Он живет в нагорном Замкѣ, называемом Мир-город. Имя его⁶¹ Ураній⁶², а мое Прѣктик”. “Бѣже мой! – вскричал просвѣщенный. – Что ты мнѣ говориши? Я твой Родной брат⁶³, я Обсерватор...”⁶⁴ Необыкновенная радость печатлѣется всегда⁶⁵ слезами; послѣ Изобильнаго слез изліянія, слѣпец с⁶⁶

орошенными Очіма, говорил брату своему слѣдующее: “Сладчайшій брате⁶⁷! По слуху слыхал Я о тебѣ, а теперь сердечное Око мое видит тебе. Умилосѣрдись, окончай мои бѣдствія, будь мнѣ наставником: Скажу Правду, что мене труд веселит, но всеминутное претиканіе всю мою Крѣпость Уничтожает”. “Жаль мнѣ, – говорил свѣтлоокій, – что не могу тебѣ служить, любезная душа моя: я путник, обышедшій уже одними ногами моими весь крут земли; они меня носили вездѣ поспѣшно; но каменистыя в пути встрѣчавшіяся горы лишили меня оных, и я, опираясь руками моими, продолжал путь мой, а на сем мѣстѣ потерял и руки; болѣе уже ни ходить, ни ползать по землѣ не могу⁶⁸. Многіе желали мене к сему употребить, но, не способен⁶⁹ Ползати, нѣ был им Полезен...” “За сим дѣло не стало, – сказал слѣпой. – Ты мнѣ брѣмя легкое и любезное⁷⁰: возьму тебе, сокровище мое, на себе: Чистое твое Око⁷¹ будь вѣчным тѣла моего Обладателем, и всѣх моих Удов головою. Прекрати Мучительство началородной тмы, безчеловѣчно меня гоняющей⁷² по пустымъ путі сего⁷³ посторонностям: Я твой Конь, сядь на Рамена мои, и управляй мною, дражайшій Господине и Брате!..” “Сяду, братец⁷⁴ мой, с Охотою, дабы доказать нам Истину написаннаго слова Божія сего у Приточника: ‘брат от Брата помагаемый есть яко град тверд и высок: Укрѣпляется же Яко Основанное Царство’⁷⁵”.

Теперь взгляните на дивное дѣло Божіе. Из двоихъ человѣковъ составлен Один: Одно Путничеи лице здѣлано из двоихъ срѣдностей, без всякаго смѣшенія, но и без раздѣленія⁷⁶, взаимно служащихъ. Идет не бывалою Путникъ главнѣйшимъ Путѣмъ, ни в право, ни в лѣво не Уклоняясь⁷⁷: Исправно переходитъ рѣки, лѣса, рвы и стреміны; проходитъ стропотныя горы с веселіемъ; поднимается Мирнаго на высотѣ Города; обливааетъ его свѣтлый и благовонный въздухъ; выходитъ безмятежная Толпа Міромъ и любовію дышащихъ жителей, плещущи Рукѣми; ожидаетъ на крылцѣ и пріемлетъ в нѣдро Блаженнаго объятія самъ вѣтхій дѣньми⁷⁸ отецъ Ураній.

ЯКОВ. Так что ж теперь⁷⁹ сказать?

ГРИГОРІЙ. Объясите главное ваше желаніе.

ЯКОВ. Наше желаніе верховное в томъ, чтобъ быть Щасливыми.

ГРИГОРІЙ. Гдѣ ж ты видалъ Звѣря или Птицу безъ сихъ Мыслей? Ты скажи, гдѣ и в Чемъ искомое тобою Щастіе? А Безъ сего родной ты слѣпецъ: Онъ ищетъ Отцовскаго Замка, да не видитъ, гдѣ онъ. Знаю, что ищешь⁸⁰ Щастія, но, не разумѣя, гдѣ Оно, падаешь⁸¹ в нещастіе. Премилосѣрднѣйшее Естество всѣмъ без выбора душѣмъ Открыло Путь къ Щастію...

АѦНАСІЙ. Постой! Сіе слово, кажется, воняетъ Ересью: всѣмъ без выбору⁸²..

ЯКОВ. Пожалуй, не мѣшай, Господинъ православный Суевѣр: все-на-все родилось на добрый Конѣцъ⁸³: добрый конѣцъ, разумѣй – Щастіе. Такъ можно ли сказать, что не всякому дыханію открыла путь всеобщая Мать наша натурѣ к щастію?

АѦНАСІЙ. И твоя натурѣ пахнетъ идолопоклонствомъ. Лучше сказать: Богъ открыл, не языческая твоя Натурѣ⁸⁴.

ЯКОВ. Здравствуй же, ольховый богословец⁸⁵: Естьли я, называ́я Бо́га на́ту́рою, Здѣлался Язы́чником, то ты и сам давно уже преобразился в Идо́лопокло́нника.

АѦНАСІЙ. Чего ради?

ЯКОВ. Того ради, что сіе имя “Бог” есть Язы́ческое назва́ніе.

АѦНАСІЙ. Пускай и так, но Христі́яне уже здѣлали Оное своим.

ЯКОВ. Длячегó ж ты бои́шся Бо́га называ́ть на́ту́рою, если пе́рвѣи Христі́яне усвоили себѣ Язы́ческое назва́ніе сіе “Бог”?

АѦНАСІЙ. Много ты болта́ть научи́лся.

ЯКОВ. Развѣ ты не слы́хал ни́когда, что высоча́йшее Суще́ство сво́йственнаго себѣ и́мени не имѣет⁸⁶?

АѦНАСІЙ. Не имѣет? А что ж за и́мя было ему у Жи́дóв? Како́е-то Его́в⁸⁷? Разумѣш ли?

ЯКОВ. Не разумѣю⁸⁸.

АѦНАСІЙ. Вот то́-то оно, что не разумѣш.

ЯКОВ. Зна́ю то́лько то, что у Иса́ии на мно́гих мѣста́х напи́сано так: “Аз есмь, Аз есмь, Аз есмь сый...”⁸⁹ Оста́в же, господи́н богосло́в, Толковáніе сло́ва для Евре́йских словотолко́вников, а сам внимли, что то тако́е, что Означа́ется тѣм И́менем “Сый”? Не вели́ка нужда знáть, отку́ду сіе сло́во роди́лось “Хлѣ́б”: от Хлѣ́вѣ или от Хлопóт, или от Хлебáньѣ⁹⁰; а в том то́лько си́ла, чтоб узнáть, что чрез То́е И́мя означа́ется. В том-то жизнь состоит в́ременная Если достáтъ Его.

ЕРМОЛАЙ. Бог По́мочь! Что у вас за спор? Я давнó прислу́шиваюсь.

АѦНАСІЙ. Здравствуй, друг!

ЯКОВ. Пожа́луй, будь судьёю на́шей ссо́рѣ.

ЕРМОЛАЙ. Гото́в. А в чем дѣ́ло?

ЯКОВ. Идо́лопокло́нством почита́ет, если Бо́га назва́ть На́ту́рою.

ЕРМОЛАЙ. В Би́блии Бог имену́ется Огнѣм, водо́ю, вѣтром, желѣзом, ка́менем⁹¹ и протчими безчи́сленными именáми; длячегó ж Его не назва́ть “Natura” – На́ту́рою? Что ж⁹² до моего мнѣ́нія надле́жит, нельзѣ сы́ска́ть важнѣе и Богу при́личнѣе и́мени, как сіе. “Natura” есть римское сло́во, по на́шему Приро́да, или Есте́ство. Сим сло́вом Означа́ется все-на-все, что то́лько роди́тся во всей Мíра сего Ма́шинѣ⁹³; а что нахо́дится неро́ждѣнное, как Огóнь⁹⁴, и все родя́щееся вооб́ще назывáется Мíр, длячегó...

АѦНАСІЙ. Постóй, все веще́ственное роди́лось и ра́жда́ется, и сам Господи́н Огóнь⁹⁵.

ЕРМОЛАЙ. Не спо́рю, друг мой: Пускай все веще́ственное роди́лось⁹⁶. Так точно: для чегó ж всю тлѣ́нь⁹⁷ Заклю́чающим и́менем, то есть На́ту́рою, не назва́ть того́, в ко́ем весь Мíр с ро́ждѣніями сво́ими, как Пре́красное Цвѣ́тущее де́рево, закрывáется в Зе́рнѣ́ своем и оттуда́ ж явля́ется? Сверх того, сло́во сіе “На́ту́ра” не то́чию вся́кое ра́жда́емое и премѣ́няемое веще́ство⁹⁸ значи́т, но и⁹⁹ та́йную Эко́но́мію¹⁰⁰ той присносу́щной си́лы, ко́торая вездѣ имѣет свой Це́нтр, или сре́днюю гла́внѣйшую то́чку, а око́личности сво́ей ни́гдѣ́ так, как шар¹⁰¹, ко́торым О́ная си́ла живописью

Изображается: “Кто Яко Бог?”¹⁰² Она называется Натурою потому, что все наружу происходящее или раждаемое от тайных неограниченных Ея нѣдр, как от всеобщей Матери Чрева, временное свое имѣет Начало. А понеже сѣя Мати, раждая, ни от кого не принимает, но сама собою раждает, для того¹⁰³ называется и Отцом, и Началом, ни начала, ни конца не имущим, ни от мѣста, ни от времени не зависящим; а изображают Ее живописцы Колцом, Перстнем¹⁰⁴, или Змѣем, в коло свѣтым, свой Хвост своими ж держащим Зубами¹⁰⁵. Сея повсемственная, всемогущая¹⁰⁶ и премудрая силы дѣйствіе называется тайным Законом, правленіем или Царством, по всему матеріалу разлитым безконечно и безвременно, сирѣчь нельзя о ней спросить: “Когда она началась¹⁰⁷?” – Она всегда была. Или: “Поколь Она будет?” – Она всегда будет. Или: “До коего Мѣста простирается?” – Она всегда вездѣ есть. “На Что ты, – говорит Бог Мойсѣю, – спрашиваешь о имени моем¹⁰⁸? Если можешь сквозь Матеріальной мрак прозрѣть тое, что всегда – вездѣ – было – будет – есть¹⁰⁹: вот мое Имя и Естество. Имя в Естествѣ, а оно в имени¹¹⁰. Одно другаго не разнится, тож¹¹¹ одно и другое, Обое вѣчное. Кто вѣры оком чрез мрак мене видит, тот и Имя мое Знает. А кто ищет знать о моем¹¹² имени, тот, конечно, не знает менѣ. Знать менѣ и мое имя – все то Одно; Имя мое и я – Одно то; Аз есмь тот, что есмь; Аз есмь сый”¹¹³. Если кто знает Бога, чем ни есть именует Его сердце почитателево, все то дѣйствительно и доброе имя. Нѣтъ ничего, что один знает АРТОС¹¹⁴, а другой PANIS¹¹⁵, только бы в разумѣ не поразнились. Мойсѣй и Исѣя именуют Его Сый¹¹⁶. Им подражая, Павел говорит¹¹⁷: “вчера и днесь тойже, и во вѣки”¹¹⁸. А богослов другое имя дает: Бог Любовь Есть...¹¹⁹ Любвию называет тое, что Одинакое и несложное: Единство вездѣ, всегда, во всем. Любовь и Единство есть то же. Единство Частей Чуждое есть. Посему разрушится¹²⁰ Ему есть дѣло лишнее, а погибнуть есть¹²¹ совсѣм постороннее: Іеремія зовѣт Мечѣм¹²², а Павел Словом именует живым¹²³, но оба то ж разумѣют. Сей Меч всю тлѣнь разит, “и вся яко риза обетшают”¹²⁴, а слова Закона и Царствія Его не мимо идут¹²⁵.

ГРИГОРІЙ. Долго ли вам спорить? Возвратимся к нашему разговору.

ЕРМОЛАЙ. О чем разговор?

ЯКОВ. О том, в чем состоит Щастіе.

ГРИГОРІЙ. Премилосерднѣйшая Мати наша Натура и Отец всякія Утѣхи всякому без выбору дыханію открыла путь к Щастію.

ЯКОВ. Доволен ли ты сим мнѣніем, Аѳанасій¹²⁶?

АѳАНАСІЙ. Теперь доволен.

ГРИГОРІЙ. Но то бѣда, что не ищем знать точно¹²⁷, в чем оно имѣет свое поселеніе? Хватаемся и беремся за тое¹²⁸, как за твердое наше Основаніе, что одним только Хорошим Прикрылося видом. Источником нещастія есть нам наше безсовѣтіе: Оно-то нас плѣняет, представляя горькое сладким, а сладкое горьким¹²⁹. Но сего бы не было, если бы мы сами с собою посовѣтовали. Поразсудимся, друти мои, и справмось¹³⁰; к доброму дѣлу приниматься никогда не поздно. Поищем: в чем твердость наша? Подумаймо: таковая дума есть то самая сладчайшая Богу Молитва¹³¹.

Скажите мнѣ, что такое для вас лучше всего? Если тое същете, тогда¹³² найдете и щастіе точное: в то время и добратъся до него Можно¹³³.

ЕРМОЛАЙ. Для мене кажется лучше всего¹³⁴ то, если быть во всем довольным.

ГРИГОРІЙ. Скажи яснѣ!

ЕРМОЛАЙ. На деньги, на Землю, на Здравѡвья, на людей и на все, что Только ни есть в свѣтѣ...

ЯКОВ. Чего ты засмѣялся?

АѲАНАСІЙ. От радости, что случился дурачеству моему товарищ. Сей так же быть желает горбатым, как верблюд, брюхатым, как Кит, носатым, как Крокодил, Пригожим, как Хорт, аппетитным, как кабан, и протчая.

ГРИГОРІЙ. Богословскіи Уста, а не богословское Сердце. Хорошо ты говоришь о Богѣ, а желаешь нелѣпаго. Не погнѣвайся, друг мой, на мое чистосердечіе. Представь себѣ безчисленное число тѣх, коим никогда не видать изобилія; вообрази¹³⁵ больных и Пристарѣлых; приведи на память всѣх с¹³⁶ нескладным тѣлом рожденных; неужель ты думаешь, что Премилосердная и попечительная Мать наша Натѹра затворила им двѣри к Щастію, здѣлався для них Мачехою¹³⁷? Ах, пожалуй, не стѣсняй мнѣ премудраго Ея¹³⁸ промысла в узкіи Предѣлы; не клеветай на всемогущее Ея Милосердіе¹³⁹: Она для всякаго дыханія добра, не для нѣкоторых выборных из одного точію Человѣческаго рода; Она рачительнѣйшим своим Промыслом все тое изготѡвила, без чего не может совершиться Послѣдняго червяка Щастіе; а если чего не достает, то, конечно, лишнее¹⁴⁰. Очѣй не имѣет Крот, на что ж Ему¹⁴¹? Птицы не знают Корабельнаго строенія, не надобно; а кому надобно, знает. Лилія не знает фабрик, Она и без них красна¹⁴². Остав же, друг мой, сіе Клеветливое на родную мать нашу Прошеніе.

ЕРМОЛАЙ. Я не клевету и не подаю на ее челобитной!

ГРИГОРІЙ. Ты клеветаш на ея милосердіе¹⁴³.

ЕРМОЛАЙ. Сохрани меня БОГ, я на Бога не клевету.

ГРИГОРІЙ. Как не клеветаш? Сколько тысяч¹⁴⁴ людей Лишенных того, чего ты желаешь?

ЕРМОЛАЙ. Без числа. Так что же?

ГРИГОРІЙ. Удивительный Человѣк! Так Бог, по твоему Определенію, Есть не милосердный?

ЕРМОЛАЙ. Для чего?

ГРИГОРІЙ. Для того, что затворил им путь к сему, чего ты желаешь Так, как надежной тверди Щастія.

ЕРМОЛАЙ. Так до чего ж мы тепѣрь договорились?

ГРИГОРІЙ. До того, что или ты с твоим желаніем глуп, или Господь не милосердный.

ЕРМОЛАЙ. Не дай Бог сего говорить.

ГРИГОРІЙ. По чему Знаешь, что полученіе твоего желанія тебе Ощасливит? Справся: сколько тысяч людей оно погубило? До коих

пороков не приводит Здравіе с изобиліем? Цѣлыя республики чрез оное пропа́ли. Ка́к же ты изобилія жела́еш, как Ща́стія? Ща́стіе несчастливыми не дѣлает. Не видиш ли и те́перь, сколь мно́гих изобиліе, как наводне́ніе всемірнаго пото́па, пожéрло? А ду́ши их чрезмѣ́рными затѣ́ями, как мѣ́лничныи Ка́мни, са́ми себя снѣ́дая, без Зе́рна кру́тятся? Бо́жіе милосе́рдіе, конечно бы, Осы́пало тебе изобиліем, если б оно́ было тебѣ на́добное. А те́перь вы́бросай из ду́ши сіе жела́ніе: Оно́ совсѣм смерди́т родны́м¹⁴⁵ свѣ́товымъ квáсомъ.

ЕРМОЛАЙ. Называ́еш мое жела́ніе Квáсомъ¹⁴⁶?

ГРИГОРІЙ. Да еще квáсомъ пресквѣ́рным, свѣ́товымъ, исполненнымъ червѣ́й неусыпа́емых, день и но́щ Умерщвля́ющихъ ду́шу. И, как Соломо́н сказа́ет: “вода́ глубока́ и чи́ста, Совѣ́тъ в се́рдцѣ́ му́жа”¹⁴⁷, – так и я говорю́, что квасъ пресквѣ́рный, свѣ́товый жела́ніе в се́рдцѣ́ твоёмъ. “Дал еси́ веселіе́ в се́рдцѣ́ моёмъ”¹⁴⁸, – Дави́д поётъ¹⁴⁹, – а я скажу́: взял еси́ смяте́ніе в се́рдце́ твоё¹⁵⁰.

ЕРМОЛАЙ. Почему́ жела́ніе мое¹⁵¹ свѣ́тское?

ГРИГОРІЙ. Потому́ что о́бщее.

ЕРМОЛАЙ. Для́чего́ ж оно́ О́бщее?

ГРИГОРІЙ. Потому́ что просмердѣ́лось и вездѣ́ оно́ Есть. Гдѣ́ мнѣ́ сы́щешъ ду́шу, не напо́енную квáсомъ симъ? Кто не жела́ет Че́стей, Сребра́, во́лостей? Вот тебѣ́ исто́чникъ ро́поту¹⁵², жа́лоб, печа́лей, враждъ, тяже́б, войн¹⁵³, грабле́ній, татьбы́, всѣ́х ма́шин, крю́чкѣвъ и хи́тростей. Из сего́ родни́ка ро́дятся измѣ́ны, бунт, заговѣ́ры¹⁵⁴, похище́нія ски́птров¹⁵⁵, паде́нія госуда́рств и вся́ неща́стїи бѣ́здна. “Го́споди! – говори́тъ ПЕТР Свѣ́тый в Дѣ́янїях, – ничто́же сквѣ́рно вни́де во Уста́ моя”¹⁵⁶. На на́шемъ язы́кѣ “сквѣ́рное”, а на Ё́ллинскомъ ле́жит Κοινόν, то е́сть “О́бщее”. Все то О́дно: О́бщее, свѣ́тское, сквѣ́рное. Ми́рское́ мнѣ́ніе¹⁵⁷ не е́сть то в се́рдцѣ́ Му́жа Чи́стая вода́, но бла́то, Κοινόν, сое́пит¹⁵⁸: Сви́нїямъ и бѣ́самъ водворе́ніе. Кто имъ на се́рдцѣ́ толь глѣ́боко напеча́тилъ сей Криво́й Пу́ть к Ща́стію? Конечно, О́тецъ Тмы. Сїю́ те́мную мра́чнаго Ца́рства сла́ву дру́г от дру́га прие́млюще, заблужда́ют от сла́вы совѣ́та Бо́жїа, веду́щаго в И́стинное Ща́стіе¹⁵⁹, води́мы засѣ́яннѣмъ Ми́рскихъ похотѣ́й ду́хом, не вни́кнувъ в нѣ́дра сладча́йшей истины. А сіе́ их Заблужде́ніе, сказа́тъ Іере́миїныи слова́ми, написа́но на Но́гтѣ́ Адама́нтовымъ, на са́момъ ро́зѣ́ Олта́рей их¹⁶⁰, откуда́ проистека́ют всѣ́ рѣ́чи и дѣ́ла¹⁶¹, так что сего́ началоро́днаго¹⁶² рукописа́нїя ни стерѣ́ть, ни вы́рѣ́зать, ни разра́ть невозмо́жно, е́сли не поста́рается самъ о себѣ́ вседу́шно Чело́вѣ́къ, с Бо́гомъ в Па́влѣ́ глаго́лющїй¹⁶³: “Нѣ́сть на́ша брань...”¹⁶⁴ Препоя́ши ж, о Чело́вѣ́къ, чре́сла твоя́¹⁶⁵ И́стиною¹⁶⁶: воору́жись проти́в сего́ твоего́ Зо́бнаго мнѣ́нїа: На Чтѣ́ тебѣ́ засма́триваться на Ма́нѣ́ры свѣ́товїи? Видѣ́ ты зна́еш, что И́стина всегда́ в малолю́дномъ Числѣ́ Просвѣ́щеннѣхъ Бо́жіихъ Чело́вѣ́ковъ Ца́рствовала́ и Ца́рствуетъ, а Ми́ръ Ея́ при́яти не можетъ¹⁶⁷? Соби́ри предъ́ себе́ из всего́ свѣ́та¹⁶⁸ живопи́сцовъ и Архите́кторовъ, и Узнáешъ, что живопи́сная И́стина в немно́гихъ се́рдцáхъ Обита́ет, а са́мую бо́льшую ихъ толпу́ посѣ́ло невѣ́жество и неиску́ство.

ЕРМОЛАЙ. Так самъ же ты скажи́, в чемъ состои́тъ И́стинное Ща́стіе.

ГРИГОРІЙ. Первѣ Узнай все тоѣ, в чем она не состоит, а Перешарив Пустыѣ Закаулки, скорѣе доберѣшься Туды¹⁶⁹, гдѣ оно Обитает.

ЯКОВ. А без свѣщй¹⁷⁰ по тѣмных Углах как ему искать?

ГРИГОРІЙ. Вот тебѣ свѣча: Премилосѣрднѣйшій Отец наш всѣм открыл путь к Щастію... Сим Каменем искушай зѣлото и серебрѣ: Чистое ли¹⁷¹?

АѦНАСІЙ. А что ж, если кто искушати¹⁷² не искусен?

ГРИГОРІЙ. Вот как испытуй! Мѣжно ли всѣм людемъ быть живописцами и Архитекторами?

АѦНАСІЙ. Никак нельзя, вздор нельзя.

ГРИГОРІЙ. Так не тут же Щастіе видишь, что к сему не всякому путь открыт. Как не может все тѣло быть оком¹⁷³, так сему не бывать никогда¹⁷⁴.

АѦНАСІЙ. Как не может все тѣло быть Оком, так сему не бывать никогда.

ГРИГОРІЙ. Мѣжно ли быть всѣм изобильными или чиновными; дѣжими или пригѣжими? Мѣжно ли помѣститься во Франціи? Мѣжно ли в одном вѣкѣ родиться? Нельзя никак. Видите, что родное Щастіе ни в Знатном Чинѣ, ни в тѣлесных дарованіях, ни в красной Странѣ, ни в славном вѣкѣ, ни в высоких Науках, ни в богатом Изобиліи.

АѦНАСІЙ. Развѣ ж в знатном чинѣ и в веселой сторонѣ нельзя быть Щасливым?

ГРИГОРІЙ. Ты Уже на другую сторону, как пьяный¹⁷⁵ ляхъ чрез кобылу, Перескочил.

АѦНАСІЙ. Как?

ГРИГОРІЙ. Не могъ взлѣзти¹⁷⁶ безъ призыванія Святыхъ¹⁷⁷. Потомъ, в двенадцатый разъ Посилвшись, перевалился на другой бокъ. “Ну вас к Чѣрту! Передали перцу”, – сказалъ, осердясь¹⁷⁸.

АѦНАСІЙ. Да я¹⁷⁹ не о томъ спрашую, я¹⁸⁰ о мнѣ спрашую.

ГРИГОРІЙ. Ты недавно называлъ Щастьемъ высокій Чинъ с Изобиліемъ, а теперь совсѣмъ¹⁸¹ выгонишь Оное. Я не говорю, что щасливый Человѣкъ не можетъ отправлять высокаго Званія или жить в веселой сторонѣ, или пользоваться изобиліемъ, а только говорю, что не по чину, ни по сторонѣ, ни по изобилію щасливымъ Есть. Если в красномъ домѣ пирожное¹⁸² Изобиліе пахнет, то причиною тому не Углы Красныи: Частѣ и не в славныхъ Пирогѣ живутъ Углахъ, по пословицѣ¹⁸³. Можешь ли сказать, что всѣ равнодушны жители и веселы во Франціи?

АѦНАСІЙ. Кто ж на Этомъ Подпишется?

ГРИГОРІЙ. Но если бы сторона существомъ, или Эссенціею¹⁸⁴, Щастія была, непременно нельзя бы не быть всѣмъ Щасливымъ[и]. Во всякой статьѣ есть щасливый и нещасливый¹⁸⁵. Не Привязалъ Богъ щастія ни к временамъ Авраамовымъ, ни к предѣламъ Соломоновымъ, ни к царствованію Давидову¹⁸⁶, ни к наукамъ, ни к статьямъ, ни к Природнымъ дарованіямъ, ни к изобилію. По сей причинѣ не всѣмъ к сему¹⁸⁷ путь Открыл, и Праведенъ во всѣхъ дѣлахъ своихъ¹⁸⁸.

АѦНАСІЙ. Гдѣ ж Щастія искать, если оно ни тут, ни тамъ, ни Гдѣ?

ГРИГОРІЙ. Я Еще младѣнцом вѣучил, вѣслушай бѣсенку. Дѣд и бѣба здѣлали себѣ Хѣтку¹⁸⁹, да не прорубили ни одного Окѣшка. Не весѣла Хѣтка¹⁹⁰. Что дѣлать? По дѣлгом размышлѣніи Опредѣлено в Сенѣтѣ¹⁹¹ итѣть за свѣтом доставать. Взяли мѣх, разинули Его в самой полдень пред Солнцем, чтоб, набрав¹⁹², будѣто бѣрошна или водѣ, внести в Хѣтку¹⁹³. Здѣлав нѣсколько раз, Есть ли свѣт, смѣтрят. Ничего нѣт. Догадѣлась Бѣба, что Свѣт, как вино, из Мѣха вытекает. Нѣдобно поскорѣе бѣжать с мѣхом (обратно)¹⁹⁴. Бѣжучи, на дверѣх оба Сенѣторы Одѣн Ногѣю, Другой Головою зашиблись. Зашумѣл между нѣми¹⁹⁵ Спор: “Конечно, ты вѣстарѣл Ум!..” “А ты и родилась без него”. Хотѣли Похѣд воспрѣять на Чужѣ Гѣры и Грунтѣ за Свѣтом, помѣшал им Стрѣнный Мѣнах. Он имѣл ѣтроду лѣт только 50, но в сообщеніи Свѣта великѣй был Хитрѣц. “За вѣшу хлѣб и соль недѣлжно секретной пѣльзы Утайтѣ”, – сказал Мѣнах¹⁹⁶. По Его совѣту, Старѣк, взяв Тѣпѣр, нѣчал прорубивать стѣну с таковыми Словѣми: “Свѣте весѣлый, Свѣте жѣзненный, Свѣте повсѣмственный, Свѣте присносущный, Свѣте нелицепрѣятный, посѣти и просвѣти и Освѣти Хрѣмину мою”. Вдруг отворилась Стѣна, напѣлнил Хрѣмину слѣдкѣй Свѣт, и от того врѣмени дѣже до сѣго дни нѣчали в той странѣ созидѣть свѣтлыя Гѣрницы¹⁹⁷.

АѢАНАСІЙ. Цѣлый свѣт не видѣл стѣлько безтолковых, скѣлько твой дѣд да Бѣба.

ГРИГОРІЙ. Он мой и твой, вмѣстѣ и всѣх...

АѢАНАСІЙ. Пропадаѣй Он! Как Емѣ Имя?

ГРИГОРІЙ. Иш¹⁹⁸.

АѢАНАСІЙ. Иш, к Чѣрту Его.

ГРИГОРІЙ. Ты Его бѣгаеш, а он с Тѣбѣю всегдѣ.

АѢАНАСІЙ. Как, со мноѣю?

ГРИГОРІЙ. Если не хѣчеш быть с ним, то будѣш самым им.

АѢАНАСІЙ. Вот навязѣлся с своим дѣдом.

ГРИГОРІЙ. Что ж нѣжды в имени, если ты дѣлом тѣчный Иш.

АѢАНАСІЙ. Пойдѣи себѣ Прѣчь с ним.

ЕРМОЛАЙ. А Бѣбу как зѣвѣт?

ГРИГОРІЙ. Мут¹⁹⁹.

ЯКОВ. Мут от Иша не разлучѣтся, сѣя пѣра²⁰⁰ сопряжѣнная.

ГРИГОРІЙ. Но не родные ли Иши всѣ мы есмѣ? Ищѣм Щѣстѣя по сторонѣм, по вѣкам, по статьѣм, А Ѣное Есть вездѣ и всегда с Нѣми: Как Рыба в водѣ²⁰¹, так мы в нем, а Онѣ Ѣколо нас, ищѣт самих нас. Нѣт Его нигдѣ, затѣм что Есть вездѣ. Не ищи Его нигдѣ, если не сыщѣш вездѣ²⁰². Онѣ препѣдѣбное солнечному сѣянѣю, отвори тѣлько вход Ему в дѣшу твою. Онѣ всегда Толкает в Стѣну твою, ищѣт прохѣда и не сыскивает. А твоѣ Сѣрдце тѣмное и невесѣлое, и тма верхѣу бѣздны²⁰³. Скажи, пожѣлуй, не взѣр ли и не сумозбрѣд ли, что челѣвѣк печѣтся о драгоцѣннѣйшем вѣнцѣ? А на что? На тѣ, будѣто в Прѣстой шѣпкѣ нѣльзя наслаждаться тѣм щасливѣым и всемирным свѣтом, до кѣого лѣтся сѣя Молѣтва: “Услѣши о Блажѣнный! Вѣчное имѣющѣй, и всевѣдѣщее Ѣко!”²⁰⁴

Безумный Муж со Злою женою выходит вон из дому своего, ищет Щастія внѣ себе, бродит по разным Посторонностям²⁰⁵, достаёт блистающее Имя, обвѣщивается²⁰⁶ свѣтлым Платьем, притягивает разнovidную свѣлочь Золотой Монеты и сребренной посуды, находит друзей и безумія Товарищей, чтоб занести в Душу Луч блаженнаго Свѣтила и Свѣтлаго блаженства... Есть ли свѣт, смѣтрит²⁰⁷. Ничего нѣтъ... Взглянь тепѣрь на волнующееся Море, на многомятежную во всяком вѣкѣ, Сторонѣ и Статѣй толпу людей, так называемую Мѣр, или Свѣт²⁰⁸: Чего он не дѣлает? Воюется, тяжбы вѣдит, коварничает, печётся, затѣвает, строит, разоряет, кручинится²⁰⁹, пѣнит²¹⁰. Не видится ли тебѣ, что Иш и Мут в Хатку бѣгут? Ёсть ли²¹¹ свѣт, смѣтрат. Ничего нѣтъ!

ЯКОВ. Блаженный Иш и щасливая Мут: Они в Кончину дней своих домолилися, чтоб всевидящее недремлющее великое всего Мѣра ОКО²¹², Свѣтило, Храмину их Просвѣтило: А протчим вѣчная Мѣка, Мятѣж и шатанье.

ЛОНГИН. Дай Бог радоваться!

ГРИГОРІЙ. О, Любѣзная душа! Кой дух научил тебя так витатися? Благодарим тебѣ за сіе Поздравленіе.

ЯКОВ. Так витались всегда древніи Христїане.

ЕРМОЛАЙ. Не дивно. Сей витальный Образецъ свойственный Христу Господу нашему²¹³. Он Рожденъ Божїимъ Мїромъ. В Мѣрѣ принѣс нам, благовѣствуя, Мир, всякъ Умъ превосходящїй²¹⁴. Снисходитъ к намъ с Мїромъ. Слава в вышнихъ Богу...²¹⁵ витается Мїромъ²¹⁶: Миръ дому сему²¹⁷, Миръ вамъ²¹⁸; Учитъ о Мѣрѣ: Новую Заповѣдь даю вамъ...²¹⁹ Отходя, Мѣръ же Оставляетъ: Миръ мой даю вамъ: дерзайте! не бойтесь! радуйтесь²²⁰!

АѦНАСІЙ. Знаѣш ли, о чѣмъ Междѣ нами разговоръ?

ЛОНГИН. Я все до точки слышалъ.

АѦНАСІЙ. Онъ под тою Яблонею²²¹ сидѣлъ, конечно. Отгадалъ ли я?

ЛОНГИН. Вы не могли менѣ видѣть за вѣтвями.

ГРИГОРІЙ. Скажи, Любѣзный Лонгинъ, есть ли бѣднѣе тварь от того Человѣка, кой не дознался, что такое Лучше для него и желательнѣе всего?

ЛОНГИН. Я и самъ сему²²² часто удивляюсь, что мы в постороннихъ Околїчностиахъ чрез-чуръ любопытны, рачительны и проникательны, измѣрили Море, Зѣмлю, Вѣздухъ²²³, Небеса и обезпokoили брюхо Земное ради Металловъ²²⁴, размежевали Планеты: доискались в Лунѣ Горъ, Рѣкъ и Городовъ, нашли Закомплѣтныхъ²²⁵ Мїровъ неисчетное Множество, строимъ непонятныя Машины, засыпаемъ бѣзды, воспяцаемъ и привлекаемъ Стремленія водная, чтоденно новыя Опыты и дикія Изображенія. БОЖЕ мой! Чего мы не Умѣемъ! Чего не можемъ! Но то Горѣ, что при всемъ томъ, кажется, чегось великаго не достаетъ²²⁶. Нѣтъ того, чего и сказать не умѣемъ: Одно только Знаемъ, что недостаётъ Чегось, а Что Оно такое, не понимаемъ. Похожы на безсловеснаго Младенца: Онъ только плачетъ, не въ силахъ ни Знать, ни сказать, в Чѣмъ ему нужда. Одну только досаду чувствуетъ. Сіѣ явное души нашей неудовольствіе не можетъ ли намъ дать догадаться, что всѣ сїи Науки не

могут Мыслей наших насытить? Бездна душевная, видишь, Оными не наполняется²²⁷. Пожёрли мы безчисленное Множество Обращающихся (как на Англинских Колоколных Часов²²⁸) Систем²²⁹ с Планетами, а планет с Горами, Морями и Городами, да однако ж Алчем: не Утоляется²³⁰, а раждается наша жажда. Математика, Медицина, Физика, Механика, Музыка с своими буйными сестрами, чем изобилнее их вкушаем, тем Пуще Палит Сердце наше Голод и жажда, а Грубая наша Остолбенность не может догадаться, что всё Они суть служанки при Госпожѣ и Хвост при своей Головѣ, без Которой весь тулуб не действителен²³¹. И что несытѣ, безпокойнѣ и вреднѣ, как Человѣческое Сердце, сими рабынями без своей начальницы вооруженное? Чего ж оное не дерзает предпріять? Дух несытости женет, Наряд способствует стремиться за склонностию²³², как Корабль и Коляска без Управителя, без Совѣта и предвидѣнія, и Удовольствія, взалкавши яко пес²³³, с ропотом вѣчно Глотаѣ прах и пепел гибнущій Лихвы²³⁴. Отчужденны Ещё от ложесн, заблудивше от чрева²³⁵, минув Существенную Исту над душевною бездною внутри нас Гремящаго Сіе: “Аз есмь²³⁶, Аз есмь Сый²³⁷!”

А Понѣже не справились²³⁸, в чем для них самая Нужнейшая надобность и что такое есть Предѣл, Черта и Край всѣх-на-всѣх желаній и намѣреній, дабы всё свой дѣла Приводить к сему главнѣйшему и надежнѣйшему Пункту, затѣм Пренебрегли и Царицу всѣх служебных сих духов²³⁹, или наук, от Земли и в Землю возвращающихся²⁴⁰: Минув Милосердную дверь Ея, Отверзающую Исход и вводящую мысли наши от низовых подлостей тѣни к Пресвѣтлой и Существенной Истѣ неувядающаго Щастія. Теперѣ подумайте, други мои, и скажите: в чем состоит Самонужнейшая надобность? Что есть для вас Лучшее и саможелательнее всего? Что такое Здѣлать вас может Щасливыми? Разсуждайте заблаговременно, выйдите из числа безпутных Путников, кои и сами не могут сказать, куда идут и за Чем. Житіе наше есть путь²⁴¹, а исход к Щастію не Коротенькій...

АѦНАСІЙ. Я давно бы сказал моѣ желаніе, да не приходит мнѣ в ум тоѣ, что для меня Лучшее в Свѣтѣ.

ЛОНГИН. Ах, Человѣкъ! Постыдись сего Говорить: Если Червонѣт²⁴² Запад солнечный, пророчествуем, что Завтрешней день возсияет Чистый, а Если зарумянится восток, стужа и непогода будет сего дня, всё Говорим, и бывает так. Скажи, Пожалуй: если бы житель из Городов, населенных в Лунѣ, к нам на наш Земный шар²⁴³ пришол, не Удивился ли²⁴⁴ бы нашей Премудрости, видя, что небесные Знаки толь искусно понимаем? А²⁴⁵ в то время внѣ себе стал бы наш Лунатик, когда б Узнал, что мы в Экономіи крошечнаго міра нашего, как в маленких Лондонских Часах²⁴⁶, слѣпые несмыслы и совершенные Трутни²⁴⁷. Ничего не примѣчаем и не радим о Удивительнѣйшей всѣх Систем Системѣ нашего тѣлышка. Скажи, пожалуй, не Заслужили ли бы мы у нашего Гостя Имени безтолковаго МАТЕМАТИКА, кой твердо разумѣет Цыркул, Окружіем²⁴⁸ своим многи Милліоны Миль вмѣщающій, а в маленьком Золотом Колцѣ той же силы и вкуса Чувствовать не может?

Или безумнаго того Книжника дал бы нам по самой справедливости Титуляцію²⁴⁹, которой²⁵⁰ слова и письма в 15 аршин разумѣть и читать может, а Тое ж Алфа или Омега, на маленькой бумажкѣ или на Ногтѣ написанное²⁵¹, совсѣм Емѹ не понятно. Конечно, назвал бы нас тою вѣдьмою, которая Знает, какое кушанье в чужих Горшках кипит²⁵², а в своем домѣ и слѣпа, и нерадива, и голодна. И Чуть ли таковыя мудрецы²⁵³ не из числа тѣх жен, своего дому не брегущих, коих великій Пáвел называет Оплáзывыми или волокитами²⁵⁴? Я наук не Хулю и самое Последнее ремесло Хвалю: Одно то Хулы достойно, что, на [н]их надѣясь, Пренебрегаем верховнѣйшую науку, до которой всякому вѣку, странѣ и статьи, полу и возрасту для того отворена дверь²⁵⁵, что щастіе всѣм без выбора²⁵⁶ есть нужное, чего, кромѣ Ея, ни о какой наукѣ сказать не можно. И Сим всевысочайшій вѣками и Системами вѣчно владѣющій Парламент довольно доказал²⁵⁷, что он всегда праведен есть, и Прáви суди Его²⁵⁸.

ЯКОВ. Конечно, не за то Муж женѹ наказует²⁵⁹, что в Гостях была, но за то, что дома не ночевала²⁶⁰.

ЛОНГИН. Еще нам не было слышно Имя сіе “МАТЕМАТИКА”, а наши прѣдки, давно уже имѣли построенные²⁶¹ Храмы Христовой школы. В ней Обучается весь род человѣческой сроднаго себѣ щастія: и Сія-то Есть КАΘΟΛΙΚΕΣΚΑΙΑ²⁶², то есть всеродная²⁶³, наука. Языческіе Кумирницы, божницы²⁶⁴ или капища, суть тож храмы Христоваго Ученія и школы; в них и на них написано было премудрѣйшее и всеблаженнѣйшее Слово сіе: Γνωθι σεαυτὸν, nosce te ipsum²⁶⁵, узнай себе. Без прекословія, то ж точно, что у нас самих. Вот:

“Внемли себѣ²⁶⁶, воньми себѣ...²⁶⁷” (Моисей).

“Царствіе божіе внутри вас есть” (Христос)²⁶⁸.

“Вы есте Храм бога жива” (Пáвел)²⁶⁹.

“Себѣ же Знающіи Премудры суть” (Соломон)²⁷⁰.

“Аще не увѣси самую тебе” (Соломон)²⁷¹.

“Закон твой посредѣ Чрева моего” (Давид)²⁷².

“А не вѣруяй уже Осужден Есть” (Христос)²⁷³.

Но языческіе Храмы за лицемѣріе неискүсных Пророков, то есть священников или Учителей, совсѣм Уже попорчены и здѣлались Мёрзости Запустѣніем²⁷⁴ в то время, когда Истина, будто живая источничая вода, скотскими ногами Загáскана и погребена. Сіе Случалось²⁷⁵ и самым Іудеям, у коих Часто чрез долгое время была Зарыта Истина за Оскудѣніе Исааковых Отроков, прочищающих Авраамовы источники²⁷⁶, а за умноженіе Сомнасов²⁷⁷ и филистимов, заброшивающих Землю воду²⁷⁸, скачущую в живот вѣчный²⁷⁹. И так сіи²⁸⁰ фонтаны глубоко были погребенны, что (как видно из Библии) в силу великую²⁸¹ могли найти в Храмѣ Божіем Закон Господень, то есть Узнать себе и Обрѣсти силу Царствія Божія и правды его²⁸² внутри себе. Да мы и сами теперь Гораздо отродились от древних Христіанских Прѣдков, пред которых блаженными Очима Истина Господня от Земли возведена²⁸³ и сила свѣтлаго воскресенія

от Грѡба воздвѣгнутаѣя въ Пѡлномъ своѣмъ сѣѣла блистаніи. Но не ѡчень иску́сно и у насъ теперь²⁸⁴ обучаѡтъ: Причина сему́ таѣ, что никто́ не хѡчет от дѣл житѣйскихъ упразднѣться и очисти́ть Сѣрдце свое²⁸⁵, чтобъ могъ внѣкнутъ въ нѣдра сокровѣнной въ святѣйшемъ библѣйномъ²⁸⁶ Хра́мѣ сладчайшей Истины, необходимо для всенарѡдного щастїѣ Самонужнѣйшей. Не слы́ша Дави́да: “Упраздни́тесь и разумѣ́йте...”²⁸⁷ Не Слу́шая Христа: “Ищи́те...”²⁸⁸, – всѣ Нау́ки, всѣ прѡмыслы и все намъ мы́ляе, неже́ли тоѣ, что Единственное насъ потерѣянныхъ нахо́дит и намъ же самимъ насъ возвраща́ет. И сѣе-то есть бы́ть Щасли́вымъ: Узна́ть, наити́ть себѣ сама́го. Лице́мѣры (говори́тся къ намъ), Лице́ небѣсное По́длинно Хоро́шо вы разбира́ть научи́лись, а для́чего не примѣча́ете Зна́ков, чтобъ вамъ, какъ по слѣдѣ, добратъ до имѣющей Ощасли́вить васъ Истины? Все вы имѣ́ете и умѣ́ете²⁸⁹, кромѣ́ что васъ же самы́хъ вы наити́ть не зна́ете и не́ хѡчете. И по́длинно Удиви́ленїѣ досто́йно, что Человѣ́къ за 30 лѣтъ живѣ́тъ, а примѣ́титъ не могъ: что для́ него Луч́шее всего? И когда́ съ нимъ наилуч́ше дѣ́лается? Видно́, что онъ рѣ́дко быва́етъ до́ма и не радѣ́тъ: “Ахъ Іерусали́ме! а́ще бы́ вѣдалъ Еси́ я́же въ ми́ру твоѣму́: Но ны́нѣ скрѣ́йся отъ Очѣ́й твои́х...”²⁹⁰

АѲАНАСИ́Й. Для́ меня, ка́жется, нѣ́тъ ниче́го Луч́шаго, какъ получи́ть Ми́рное и споко́йное Сѣрдце; въ то вре́мя все²⁹¹ прѣ́ятно и снѡсно.

ЯКОВ. А я жела́лъ бы въ ду́шѣ моѣ́й имѣ́ть толь тѣ́рдую крѣ́пость, дабы́ ничто́ Еѣ́ Поколеба́ть и опроки́нуть не могло́.

ЕРМОЛА́Й. А мнѣ́ дай живу́ю ра́дость и ра́достную жи́вность: Сего́ Сокрови́ща ни за́ Что́ не промѣ́няю.

ЛОНГИ́Н. Сѣ́й троѣ́хъ васъ жела́нїѣ по существу́ своему́ Есть́ Одно́. Мо́жет ли Я́блонь бы́ть²⁹² жива́ и весела́, е́сли Ко́рень не Здо́ровый? А Здо́ровый Ко́рень есть́ то Крѣ́пкая ду́ша и Ми́рное Сѣрдце. Здо́ровый Ко́рень разсы́паетъ по всѣ́мъ вѣ́твамъ вла́гу и оживля́етъ ихъ, а сѣрдце́ Ми́рное, жи́зненною вла́гою напоѣ́нное²⁹³, печа́таетъ Слѣ́ды свои́ по нару́жностямъ: “И́ бу́детъ я́ко дре́во насажде́нное при исхо́дищихъ вод...”²⁹⁴

ГРИГО́РІЙ. Не утерпѣ́лъ ты, чтобъ не приложи́ть Библѣ́йнаго Алма́за; на́ ж и сѣ́е: “на водѣ́ Поко́йнѣ́ воспита́ мя”²⁹⁵.

ЛОНГИ́Н. Во́тъ же вамъ верху́шка и Цѣ́лѡкъ всего́ житїѣ́ ва́шего! Вну́тренній миръ, се́рдечно́е весѣ́ліе, ду́шевная крѣ́пость... Сю́да испра́вляйте всѣ́хъ ва́шихъ дѣ́л течѣ́нїе: вотъ Кра́й, Га́вань²⁹⁶, Конѣ́ц! Отрѣ́зывай все́ что-ли́бо, сей²⁹⁷ При́стани Проти́вное. Всѣ́кое сло́во, всѣ́кое дѣ́ло къ сему́ Концѣ́ да спосо́бствуетъ. Сей Кра́й да бу́детъ всѣ́мъ мы́слямъ и всѣ́мъ твоѣ́мъ жела́нїѣмъ. Ко́ль мно́гіе по тѣ́лу Здо́ровы, Сы́ты, Оды́ты и Споко́йны, но я не сей́ Ми́р Хвалю́: Сей́ Ми́р Ми́рской, Онъ всѣ́мъ Зна́тен и всѣ́хъ Обма́нываетъ. Вотъ Ми́р! Вспокоѣ́нїе²⁹⁸ Мы́слей, Обра́дованїе́ Сѣрдца́, Оживотворѣ́нїе ду́шїи: вотъ Ми́р! Вотъ Щастїѣ́ Нѣ́дро! Сей-то Ми́р Отворя́етъ Мы́слямъ твоѣ́мъ Хра́мъ Поко́я, одѣ́ваетъ ду́шу твою́ Оде́ждою весѣ́лїѣ²⁹⁹, насы́щаетъ пше́ни́чна ту́ка³⁰⁰ и утвержда́етъ Сѣрдце́³⁰¹. “О́ Ми́ре! – вопі́етъ Григо́рїй Богосло́в³⁰², – ты́ Бо́жїй, а Богъ тво́й”³⁰³.

АѲАНАСИ́Й. О́ немъ-то, ду́маю, говори́тъ Па́вел: “Ми́р Бо́жїй да водворя́ется въ се́рдцѣхъ ва́шихъ...”³⁰⁴

ЛОНГИН. Да.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Егò-то благовѣствуютъ Красны но́ги Апóстолскіи и Чистіи но́ги³⁰⁵?

ЛОНГИН. Да.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Егò-то, умира́я, оставляетъ Ученика́м своимъ Христóс³⁰⁶?

ЛОНГИН. Да.

АΘΑΝΑΣΙЙ. А как Егò оста́вил им, так на Землі совсѣм отдѣлался.

ЛОНГИН. Совсѣм.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Да можно ль всѣм достать Его?

ЛОНГИН. Можно всѣм.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Гдѣ ж Егò можно достать?

ЛОНГИН. Вездѣ.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Когда?

ЛОНГИН. Всегда.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Длячегó ж не всѣ имѣют?

ЛОНГИН. Длятого, что имѣть не желают!

АΘΑΝΑΣΙЙ. Если Можно всѣм Его достать, почему ж Павел называетъ всякой Ум, или понятіе, Превосходящим³⁰⁷?

ЛОНГИН. Потому, что никто не Удостоиваетъ принять́ Его в разсуждѣніе и Подумать о нём. Без охоты все тяжело, и самое легкое³⁰⁸. Если всѣ Сыновя Отца оста́вили и, бросив дом, отдалилися в Математику, в Навига́цію, в Фізику, можно Справедливо Сказать, что таковымъ Го́ловам и в Мысль не приходитъ Хлѣбопашество, одна́к Земледѣльство десятию́ Лѣгшее³⁰⁹ тѣх Кру́ченых Нау́к, потому́ что для всѣх Нужна́е. Сей Мир, будто неощѣненное Сокровище, в Дому́ нашемъ внутри насъ самыхъ Зары́то, но³¹⁰ можно сказать, что Оно́е бродягамъ и бездо́мкам на Ум не всходитъ, расточившимъ Сѣрдце свое по Пустымъ Посторóнностямъ. Одна́к Оно́е далѣко сыскать Лѣгше, нежели гониться и собиратьъ Пустошь по Око́лицам. Развѣ ты не слыхал, что Сынове́ вѣка сего́ Мудра́е, нежели сыны́ дне³¹¹?

АΘΑΝΑΣΙЙ. Так что ж?

ЛОНГИН. Так то ж, что хотя Они и дураки́, да сыскиваютъ своё.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Что ж далѣе?

ЛОНГИН. То далѣе, что Оно́ не трудно, когда́ добрыи Лю́де, хоть непровóрны и Лѣнивы, одна́к находятъ.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Длячегó ж молодіи́ Лю́де не имѣютъ Ми́ра, хотя́ Они Остры́?

ЛОНГИН. Длятого, что не могу́т и Подумать о нем, по́коль не обмáняются³¹².

АΘΑΝΑΣΙЙ. Как?

ЛОНГИН. Кого ж скорѣе можно отве́сть от до́му, как молодыхъ? Если Цѣлой Го́род Лóжно Закричи́т: “Вот Непрѣяте́ль! Вот Уже́ под Го́родом!” – не броси́тся ли Молодо́й дити́на в Очерета́, в Луга́, в Пусты́ни? Ви́диш, в чемъ вся́ трудо́сть? Ему́ не тяжело́ До́ма покои́ться, да сводя́т с Ума́ Лю́ди и Заго́нят в безпоко́йство.

АΘΑΝΑΣΙЙ. Какъ сии́ Лю́де Зову́тся?

ЛОНГИН. Мір, Свѣт, Манѣр; в то время Послушает ли тот Молокосос Одного добраго Человѣка.

АѦНАСІЙ. Пускай Цѣлый день Кричит, что Ложь, не повѣрит. А как сей добрый Человѣк называется?

ЛОНГИН. Тот, что не иде на совѣт нечестивых...³¹³

АѦНАСІЙ. Как Ему Імя?

ЛОНГИН. Христос, Евангеліе, Библія. Сей Один ходит без Порока: не льстит Языком своим ближним своим³¹⁴, а послѣдователям и друзьям своим вот что дарует:

“Мир Мой Оставляю вам, Мир мой даю вам: не Якоже Мір даёт...”³¹⁵

ЯКОВ. Не о сем ли Мірѣ Сирахов Сын говорит сіе: “веселіе сердца Живот Человѣку и радованіе Мужа, долгоденствіе”³¹⁶.

ЛОНГИН. Всѣ в Библіи Пріятные Имена, наприклад: Свѣт, Веселіе, Радость, Живот, Воскресеніе, Путь, Обѣщаніе, Рай, Сладость и проч[ая], – всѣ тѣ Означают сей блаженный Мир. Павел Его (слышь) чем Именуёт: “И Бог Міра будет с вами”³¹⁷. И Опять: “Христос, Іже Есть Мир наш...”³¹⁸

ЯКОВ. Он Его и Богом называет?

ЛОНГИН. Конечно. Сё-то тая Прекрасная Дуга, умирившая дни Ноёвы.

ЯКОВ. Чудеса говориш. Длячегó ж Сей Чудесный Мир называется Богом?

ЛОНГИН. Длятого, что Он все кончит, Сам безконечный, а безконечный Конёц, безначальное Начало³¹⁹ и Бог – все Одно.

ЯКОВ. Длячегó Называется Свѣтом?

ЛОНГИН. Длятого, что ни в одном Сердцѣ не бываёт, развѣ в Просвѣщенном. Он всегда вмѣстѣ с незаходимым Свѣтом³²⁰, будто Сіяніе Его, а гдѣ в душѣ Свѣта сего нѣтъ, там Радости, Живота, Веселія и Утѣхи нѣтъ, но Тма, Страх, Мятѣж, Горесть, Смерть, Геённа.

ЯКОВ. И Странное, и Сладкое, и Страшное Говориш.

ЛОНГИН. Так Скажи ты³²¹: Что Лучшее сего? Я тебе Послушаю.

АѦНАСІЙ. Слушай, Брат!

ЛОНГИН. А Что?

АѦНАСІЙ. Поэтому сии Павловы Слова: “Сила Божія с нами”³²², – сей же Мир означают?

ЛОНГИН. Думаю.

АѦНАСІЙ. Так видно, что ошибся Григорій: он пред сим сказал, что добродѣтель трудится сыскать Щастіе, назвав Ея по Ёллинскому и Римскому Крѣпостію и Мужеством³²³, но когда Крѣпость означает Мир, то Она сама и Щастьем есть. На что ж Её искать и чегó? Видь Крѣпость и Сила – все то Одно?

ЛОНГИН. Вот какое Лукавство! Когда б ты был столь в Сысканіи Міра Хитр, сколь проворный в Помѣхѣ³²⁴ и в Примѣчаніи чужих Ошибок. Сим ты доказал, что Сынове вѣка сего злаго мудрѣ сынов БОЖІЕГО Свѣта³²⁵. Не знаёш ли ты, что и самой Щастія Истиннаго Иск есть то Шествіе Путём Божіим и Путём Міра³²⁶, имѣющаго³²⁷ свой многіе Степени? И не Начало ли

сіе есть Истиннаго Щастія³²⁸, чтоб находиться на Пути Мирном? Не вдруг восходим на всеблаженнѣйшій верх Горы, именуемой Фазгѣ³²⁹, гдѣ ВЕЛИКІЙ МОЙСЕЙ Ѹмре, с сію Надписью: “Не отемнѣсть Очи Его, ни Истлѣста Уста Его”³³⁰. Незаходимый Свѣтъ³³¹, тѣмную Мыслей наших бездну Просвѣщающій на то, чтоб усмотрѣть нам, гдѣ высокій и твердый Мир наш Обитаёт, он же сам и побуждаетъ Сѣрдце наше к восходу на Гору Міра. Длячегѣ ж не зваться Ему Міром и Міра имущую Крѣпостью, если Он показывает, гдѣ Мир, и побуждаетъ к нему, находясь сам всему благу Началом и Источником? Кто не Ищет Міра, видно, что не понимаетъ безцѣнной Цѣны Его, а усмотрѣть и горячо³³² искать Его – Обѣ сіи Суть Лучи блаженнаго Правды Сѣнца, как два Крила Святаго дѹха.

ГРИГОРІЙ. Перестаньте, Друзи мои, спорить: Мы здѣсь Собрались не для Хвастливыхъ Любопрѣній, но ради соединенія желаній нашихъ Сердечныхъ, дабы чрезъ сопряженіе исправнѣе устремлялись, какъ благоуханный Дымъ, къ наставляющему Заблуждающихъ на путь Міра³³³. Поощряетъ къ сему всѣхъ насъ самъ Пѣвел; вотъ: “Всегда радуйтесь. Непрестанно молитесь. О всемъ благодарите”³³⁴. Велитъ всегда питать внутрѣ Мир и радость Сердечную и будто въ горящую Лампаду Елей подливать. И сіе-то Значитъ: “непрестанно молитесь”³³⁵, то есть желайте Его вседѹшно³³⁶. “Ищите и обрящете”³³⁷. Я, де³³⁸, знаю, что Клеветникъ всегда беспокоитъ дѹшу вашу, дабы вамъ роптать и ничѣмъ, отъ Бѣга посылаемымъ, не довольствоваться; но вы Лукаваго³³⁹ сего искушителя, то есть Мучителя, отгоняйте, любя, ища и храня Мир и Радость³⁴⁰. Се есть Жизнь³⁴¹ и Здорѣвья душъ вашихъ: потѣль вы и живы, похѣль Его Храните въ Сѣрдцѣхъ своихъ. О всемъ зрѣлымъ разумомъ разсуждайте, не слѹшая Шепотника дѣавола³⁴², и уразумѣете, что вся Экономія Бѣжія во всѣй вселенной Исправна, добра и всѣмъ намъ всеполезна есть. Его Именемъ и властію все-на-все на Небесѣхъ и на землѣ дѣлается³⁴³; говорите съ разумомъ: “да Святится Имя твое”³⁴⁴, “да Бѹдетъ воля твоя...”³⁴⁵ И избавитъ васъ отъ Лукаваго³⁴⁶. А какъ только дѣлаетесь за все благодарны, то вдругъ збѹдутся на васъ сіи Слова: “веселіе Сѣрдца Живѣтъ Человѣку”³⁴⁷.

АѢНАСІЙ. Кажется, всегда бы былъ Спокоенъ Человѣкъ, если бы въ свѣтѣ все по Его волѣ дѣлалось.

ЛОНГИН. Сохрани Богъ!

АѢНАСІЙ. Длячегѣ?

ГРИГОРІЙ. А что жъ, если твой Разумъ и воля подобна Стариковой Кѣшкѣ?

АѢНАСІЙ. Что се значитъ?

ГРИГОРІЙ. Старикъ запалилъ Пѣчь, упрямая Кѣшечка не вылѣзаетъ изъ нея³⁴⁸. Старикъ выгасилъ Ее и плѣтью выхлѣосталъ.

АѢНАСІЙ. Я бы старался, чтобъ моя воля была согласная самымъ Искѹснѣйшимъ Гѣловамъ въ Свѣтѣ.

ГРИГОРІЙ. А изъ котораго, Лондонскаго или Парижскаго, выбралъ бы ты тѣхъ Людѣй Парламента? Но знай, что хотя бы ты къ сему взялъ Судію самаго того Короля, кой Охуждалъ Премудрѣйшую Мать нашу Натѹру за распоряденіе Небесныхъ Кругѣвъ³⁴⁹, то Богъ и время и Его мудрѣе. На что жъ

ГРИГОРІЙ. Прощу покорно выслушать слѣдующую басню. Пять пѣтников, за предводительством своего Ангела Хранителя, пришли в Царство Мира и любви. Царь сея Земли МЕЛХИСЕДѢК никого сродства не имѣет с посторонними Царями³⁷⁶. Ничего там тѣлеснаго нѣтъ, но все вѣчное и любезное даже до послѣднего волоса³⁷⁷, а Законы совсѣм противны Тиранским. Дуга, Прекрасная Сіяніем, была предѣлом и границею благословенной сей страны, с сею надписью: МИР ПЕРВОРОДНЫЙ. К сему Миру касается все то, что свидѣлствуется в Святом Писаніи о Земли Обѣтованной. А около Его как было, так и казалося все тмоу. Как только пришельцы приступили к Сіяющей дугѣ, вышли к ним навстрѣчу великимъ множествомъ безсмертныя жители. Скинули с них все вѣхое как платья, так и тѣло, будто Одежду, а одѣли в новое Тѣло и Одежды, вышитыя Золотыми сими словами: “Внемли себѣ крѣпцѣ”³⁷⁸. Вдруг согласная зашумѣла Музыка. Один Хор Пѣл: “Отверзите врата правды!”³⁷⁹ Другой: “Возмите врата вѣчная...”³⁸⁰ Поднялися врата, повели Гостей к тѣмъ Обителемъ, о коихъ Давидъ: “Коль возлюбленна селенія твоя...”³⁸¹ Там Особливымъ согласіемъ пѣли хоры слѣдующее: “Коль красны доми твои Іаковѣ, и Кущи твоя Израилу, яже водрузи Господь”³⁸², а не человекъ. Сѣли странники у Безсмертныя Трапезы; предложены имъ³⁸³ Ангелскіе Хлѣбы³⁸⁴, представлено вино новое³⁸⁵, Совершенный и Единосѣлѣтній Агнецъ, Трилѣтняя Юница и Коза, и тотъ Телецъ, коимъ АВРААМъ потчивалъ всевозделѣннаго своего Троелічнаго Гостя, Голубы и горлицы³⁸⁶, и манна, и все, касающееся до Обѣда, о коемъ писано: “Блаженъ, иже съестъ обѣд...”³⁸⁷ Однакъ во всѣхъ веселіяхъ Гости были невеселы: Тайная нѣкая Горестъ сердца ихъ Угризала. “Не бойтесь, любезныя Наши Гости, – говорили блаженныя Граждане. – Сие случается всѣмъ, суди³⁸⁸ вновъ пришедшимъ. На нихъ должно исполнитися³⁸⁹ сие божественное Писаніе: ‘Шестидесяти отъ бѣды изметъ тебѣ: в семидесяти же не коснетися Зло’”³⁹⁰. Потомъ отвѣдены были к Самому Царю. “Я прежде прошенія вашего знаю ваши жалобы, – сказалъ Царь Мира. – В моихъ предѣлахъ нѣтъ ни болѣзни, ни печали, ни воздыханія³⁹¹, вы сами Горестъ сію занесли сюда изъ постороннихъ Языческихъ, враждебныхъ моей Землѣ Земель”. Потомъ велѣлъ ихъ Ангеламъ своимъ Отвести во врачевный домъ³⁹². Тут они, чрезъ цѣлыя Шесть дней принимая рвотное, в седмій совершенно успокоились отъ всѣхъ болѣзней своихъ, а вмѣсто горести на одномъ сердцѣ написано было сие: “Да будетъ воля твоя”³⁹³; на другомъ: “Праведенъ еси, Господи, и прави суди твои”³⁹⁴; на третьемъ: “вѣрова Авраамъ Богу...”³⁹⁵ На Четвертомъ: “Благословлю Господа на всякое время...”³⁹⁶ На пятомъ: “О всемъ благодарите...”³⁹⁷ В то время вся вселенная, с несказаннымъ веселіемъ и согласіемъ плещущая руками³⁹⁸, воскликнула сію ИСАИНУ пѣснь: “И будетъ Богъ твой съ тобою присно, и насытитися Якоже желаетъ душа твоя, и кости твоя Утучнѣютъ, И будутъ яко вертоградъ напоенный, и якоже источникъ, Ему же не Оскудѣетъ вода, и кости твоя прозябнутъ яко трава, и разбогѣютъ и наслѣдятъ роды родовъ”³⁹⁹. Сію пѣснь всѣ до Единаго жители толь сладко и громко запѣли, что и в семъ Мирѣ сердечное мое Ухо слышитъ ее.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Знаю, куда говоришь! А кое рвотное Лѣкарство принимали Они?

ГРИГОРІЙ. Спирт⁴⁰⁰.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Как сей спирт зовется?

ГРИГОРІЙ. Евхарістія.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Гдѣ ж нам взять его?

ГРИГОРІЙ. Бедняче! Доселѣ не знаешь, что царскій врачѣбный дом есть святѣйшая Библія. Там Аптека, там больница горняя и Ангели, а внутри тебе сам Архїатор⁴⁰¹. В сію-то больничную Горницу Іерихонскаго нещасливца привозит Человѣколюбивый Самарянин⁴⁰². В сем Одномъ домѣ можешь сыскать врачевство для искорененія сердца твоего Ядовитых и мучительных непріятелей, о коих написано: “Врагѣ Человѣку домашній Его”⁴⁰³. Врагѣ твой суть собственные твой мнѣнія, воцарившіеся в сердцѣ твоём и всеминутно Оное мучащїи. Шепотники, Клеветники и противники Божїи, Хулящїи непрестанно владычнее в Мірѣ правленіе и дрѣвнѣйшіи Законы обновить покушающїися, сами себе во тмѣ и согласников своих вѣчно мучащїи, видя, что правленіе природы во всем не по бѣсноватым их желанїям, ни по омраченнѣмъ Понятїям, но по высочайшимъ Отца нашего совѣтамъ вчера и днесъ, и во вѣки⁴⁰⁴ свято Продолжается. Сїи-то, неразумѣюще, хулятъ распоряженіе круговъ небесных, охуждаютъ качество Земель, порочатъ Изваяніе премудрой Божїей десницы, в Звѣрѣх, древахъ, горахъ, рѣкахъ и травахъ ничемъ недовольны. По ихъ нещасному и смѣшному понятїю, не надобно в Мірѣ ни ночи, ни зимы, ни старости, ни труда, ни голоду, ни жажды, ни болѣзней, – а паче всего смѣрти: к чему она? Ахъ, бѣдное наше Знанїйцо и понятїйцо! Думаю, не хуже бы мы управили Машиною Мірскою⁴⁰⁵, какъ беззаконно воспитанный Сынъ Отеческимъ⁴⁰⁶ домомъ. Откуда сїи бѣсы вселились в сердца наши? Не Легіонъ ли ихъ в насъ? Но мы сами занесли сію началородную Тму съ собою, родившись съ нею.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Почему ты Мнѣнія называешь бѣсами?

ГРИГОРІЙ. А какъ же ихъ назовѣшь?

АΘΑΝΑΣΪΙ. Я не знаю.

ГРИГОРІЙ. Такъ я знаю. Бѣсъ Ёллинскимъ Языкомъ называется δαιμόνιον.

АΘΑΝΑΣΪΙ. Такъ что жъ?

ГРИГОРІЙ. То, что δαιμόνιον значитъ знанїйцо, или разумѣнїйцо, а δαίμων – знающїй, или разумѣющїй. Такъ прошу простить, что маленькимъ бѣскамъ отдалъ я Фамилїю великаго бѣса.

ЛОНГИН. Неграмотный Марко⁴⁰⁷ (выслушайше басеньку) добрался до Рая. Вышелъ ПЕТРЪ С[вятый] съ ключами⁴⁰⁸ и, отверзая Ему райскія двѣри, спрашиваетъ: “Учился ли ты священныхъ Языковъ?” “Никакъ”, – отвѣчалъ Простакъ. “Былъ ли в Академіяхъ?” “Никогда, Отче святой”. “Чолъ ли дрѣвнихъ богослововъ Книги?” “Не чолъ, я Азѣ в глаза не знаю”. “Кто жъ тебе исправилъ на путь Міра?” “Менѣ исправили три Рѣгулки”. “Кїи три рѣгулки?” “А вотъ Они: 1^а сѣя. Все то доброе, что опредѣлено и святымъ Людѣмъ. 2^а. Все то не велико, что получаютъ и беззаконники⁴⁰⁹. 3^а. Чего себѣ не хочешь, другому не

желай. 1^а и 2^а домашнія, и я сам их надумал, а 3^а есть Апостолскій Закон для всѣхъ Языковъ данный⁴¹⁰. 1^а родила во мнѣ Їовле терпѣніе и благодарность. 2^а дарила свободою всѣхъ Мірскихъ вожделѣній. 3^а Примирила меня со внутреннимъ моимъ Господиномъ. Апостолъ, взглянувъ на Его Просвѣщеннымъ, яко Солнце, Лицемъ, сказалъ: “О, благословенная и благодарная душа! Внѣйди во обитель отца твоего небеснаго и веселись вѣчно. Мало ты кушал, а много сыт”⁴¹¹.

Яков. Не разум от Книг, но Книги от разума родились. Кто Чистыми Размышлѣніями о Истинѣ очисти́л свой разумъ, тот подобенъ рачителному Хазяину, Источникъ Чистой воды живо́й в до́мѣ своемъ вырившему, какъ написано: “Вода глубока, Совѣтъ въ сердцѣ́ Мужа”⁴¹². “Сыне, пѣй воды от твоихъ Сосудовъ”⁴¹³. В то время, немножко с Книгъ откушавъ, можетъ много пользоваться, какъ написано об облистанномъ с небесе́ ПАВЛЪ: “И пріемъ Пищу, укрѣпись”⁴¹⁴. Таковъ-то есть и сей Ма́рко: Онъ из Числа посвящаемыхъ Бо́гу ското́въ, жва́ніе отрыва́ющихъ. “Святѣ́ ихъ во Истинѣ́ твоѣ́й...”⁴¹⁵ Мало кушал, много жевалъ. И из ма́ленькой Су́ммы или іскры размножилъ Пламень, вселенную Обемлющій. Не много ли мы Его больше зна́ем? Ско́лько мы набросали въ нашъ желу́докъ священны́хъ словъ? А ка́я по́лза? То́лько засорили. Ахъ, бѣдная ты жена́ Кровоточивая⁴¹⁶, съ сла́бымъ желу́дкомъ! Вотъ чего надѣлали вредны́я Мокро́ты, Зміемъ Апокалипти́чнымъ Изблѣванны́е, от кото́рыхъ Соломо́н Сы́на своего отвлека́етъ: “От Чужды́хъ же Источниковъ да не пѣ́еши”⁴¹⁷. Какъ же мо́жно Таковому́ горькихъ водъ исполненному́ Сердцу́ вмѣстѣ́ть Миръ Бо́жій: здра́віе, ра́дованіе, жизньъ душе́вную? Сыщи́мъ прѣ́жде въну́тръ насъ іскру Истины́ бо́жіей, а Она́, облиставъ нашу́ тму, по́шетъ насъ къ священнымъ водъ библи́йскихъ Силоа́му⁴¹⁸, до кото́рыхъ зоветъ Проро́къ... “Измы́йтесь, отимѣ́те Лука́вства⁴¹⁹ от душъ ва́шихъ”⁴²⁰. Вотъ тебѣ́ рво́тное! Не житі́е ли наше́ есть брань⁴²¹? Не со Змѣ́йными ли Мнѣ́ніями намъ Ну́жда бороться? Не се́ ли та Па́влова благо́роднѣ́йшая бата́лія, о ко́ей: “Нѣсть на́ша браньъ къ Плото́и и Кро́ви...”⁴²² Мнѣ́ніе и Совѣ́тъ есть сѣ́мя и ца́рство⁴²³. Сія́ глава́ гнѣ́здится въ сердцѣ́. Что́ жъ, если́ сія́ глава́ Змі́йна? Если́ сіе́ сѣ́мя и Ца́рство́ Зло́е? Како́ваго́ Мира́ надѣ́ются въ сердцѣ́ от Ти́ранна? Онъ Чело́вѣкоубі́йца Искони́: наблю́даетъ, стереже́тъ, любѣ́тъ и вла́детъ Тмо́ю. И если́ тако́вое горькое́ Мнѣ́ній Мо́ре напо́лнило Сердце́ и пожѣ́рла зла́я Глубина́ ду́шу, то ко́его тамъ надѣ́ются Свѣ́та⁴²⁴, гдѣ́ горе́ и тма⁴²⁵? Ко́его весѣ́лія и сла́дости, гдѣ́ нѣсть свѣ́та⁴²⁶? Ко́его Мира́, гдѣ́ нѣсть Жи́зни и весѣ́лія. Ка́я жизньъ и Мир⁴²⁷, если́ нѣсть Бо́га? Что́ за Богъ, если́ нѣсть ду́ха Истины́⁴²⁸ и ду́ха вла́дичья⁴²⁹? Кѣ́й духъ Истины́, если́ не мы́сли не́вещество́нныя и Сердце́ Чисто́е⁴³⁰? Что́ за Чисто́е, если́ не вѣ́чное, какъ пи́сано⁴³¹: “По́мышлѣ́нія Его́ въ родъ и родъ”⁴³²? Какъ же вѣ́чное, е́сли на ве́щество́ засмотрѣ́лось? Какъ же не засмотрѣ́лось, если́ почита́етъ О́ное? Какъ же не почита́етъ, е́сли надѣ́ется на О́ное? Какъ же не надѣ́ется, если́ ту́житъ о разрѣ́шеніи Пра́ха? Не се́ ли есть Имѣ́ть тако́вое сердце́: “Увѣ́ждъ, я́ко Пе́пелъ се́рдце́ ихъ, и прельща́ются, и ни Еди́н возмо́жетъ изба́вить Ду́шу свою́?”⁴³³ Не се́ ли есть грѣ́хопаде́ніе и Заблужде́ніе от Бо́га въ

сторону Праха Идолочестія? Не сѣ ли есть Глава Змѣйна, о коей писано: "Той сотрѣт твою Главу?"⁴³⁴ Слѣшай, Ермолаѣ! Вот как должно восходить на Горѹ Мира! Принимай рвотное, очищай Сѣрдце, выблюй Застарѣли Мнѣнія и не возвращайся на блевотину⁴³⁵. Пѣй Чистую новых совѣтов воду по вся дни⁴³⁶. Сѣ-то есть Переходить от Пѣдлости на Горѹ, от Гѣрести в Сладость, от Смерти в Живѣт⁴³⁷, от свинных Луж к Гѣрним источникам Елѣным и Сайгачным⁴³⁸. Пѣй потоль, поколь рѣки от Чрѣва твоего потекѹт воды живоѣ⁴³⁹, утоляющей Нещастнѣйшую жажду, то есть Несытость, Неудовѣствіе, Зависть, Вождельнѣе, Скуку, Рѣпот, Тоску, Страх, Грусть⁴⁴⁰, Раскаѣнѣе и прѣтчія бѣсовских Голов жала, дѹшу всѣ⁴⁴¹ Купно Умерщвляющѣи. Пѣй потоль, поколь запоѣш: "Дѹша наша яко Птица избавися..."⁴⁴² "Прѣйде воду непостоянную"⁴⁴³. "Благословѣн Господѹ, иже не даде нас в Ловѣтву Зубам их"⁴⁴⁴. Поколь Утѣшишся со Аввакумом, поя: "вложил еси в Главѣ беззаконных Смерть"⁴⁴⁵, Аз же о Господѣ возрадоюся, возвеселюся о Бѣзѣ спасѣ моѣм"⁴⁴⁶. Поя со Анною: "Утвердися сѣрдце мое во Господѣ"⁴⁴⁷. Поя с Давидом: "Знаменася на нас свѣт Лица твоего"⁴⁴⁸. Пресѣлный и прехитрый есть непрѣйтель застарѣлое Мнѣнѣе. Трудно (по Евѣнгелію) сего Крѣпкаго связати, и расхитити Сосѹды Его⁴⁴⁹, когда Раз Он в сѣрдцѣ возродился. Но Что сладчае сего труда, возвращающаго безцѣнный Покѣй в сѣрдце наше? Борися день от дня и выганѣй хоть по Одному⁴⁵⁰ из нутра, поднимайся Час от Часѹ на Горѹ, Храбро величааясь с Давидом: "Не возвращѹся дѣндеже скончаются..."⁴⁵¹ Сѣ-то есть Преславнѣйшая свѣч содомо-гомѣрская⁴⁵², от которой божѣственный побѣдѣтель Авраам возвращается.

ГРИГОРІЙ. Живые проживаймо, дѣрути мои, жизнь нашу, да прѣтѣкают без Унынія⁴⁵³ дни наши и минуты. О всем нѹжном для течѣнія дней наших промыслиаймо, но пѣрвѣйшее попечѣнѣе наше пусть бѹдет о Мирѣ дѹшевном, сѣрѣчь о Жизни, Здравіи и спасеніи Ея. Что нам пользы приобрѣсти цѣлой вселѣнной владѣнѣе, а дѹшу потѣрѣть⁴⁵⁴? Что ты в Мирѣ сыщѣшь толь дорогѣе и полѣзное, что б замѣнѣть отвѣжился за дѹшу твою? Ах, опѣсно ступаймо⁴⁵⁵, чтоб попѣсть нам внѣйти в Покѣй Бѣжій в праздник Господень⁴⁵⁶. По крайнѣйшей Мѣрѣ, в Суббѣту, если не в Прѣблагословѣнную Суббѣт Суббѣту и в Прѣздников Прѣздник. Да получив Шѣбас, хотя от Половины Гѣрестнѣйших трудов увѣлнить возможем если не Ослѣ⁴⁵⁷ нашего, то Дѹшу нашу. И достѣгнем, если не в лѣто Господне прѣятное⁴⁵⁸ в седмѣжды седмѣи или в Пятидѣсятый с Апѣстолами Год, когда всеобщѣе Людям и скѣтам⁴⁵⁹ Уволненѣе бывѣает⁴⁶⁰, то хотя Нѣсколко освѣбодимѣ бѣдную дѹшу от тѣх трудов: "Докѣлѣ положѹ совѣты в дѹшѣ моѣй, болѣзни в сѣрдцѣ моѣм"⁴⁶¹. Глава в Челѣвѣкѣ всемѹ Сѣрдце Челѣвѣческое. Оно-то есть самый тѣчный в Челѣвѣкѣ Челѣвѣк, а прѣтчѣе все Окѣлица, как учѣт Ёремѣя: "Глубокѣ сѣрдце Челѣвѣку (Пѣче всѣх) и Челѣвѣк Есть, и кто познает его?"⁴⁶² Внемлі, пожалуй: Глубокѣ (де) Сѣрдце, и Челѣвѣк (Оно-то) Есть...⁴⁶³ А Что ж есть Сѣрдце, если не дѹша? Что есть дѹша, если не бездѣнная Мыслѣй бѣдна? Что есть Мысль, если не Кѣрень,

Сѣмя и Зѣрно всей на́шей Кра́йней Плоти, Крови, Ко́жи и прот́чей нару́жности? Видишь, что Человѣ́къ, Мир Сердечный Погуби́вший, погуби́л свою́ Главу́ и Ко́рень свой. И не то́чный ли Он Орѣ́х, снѣденный по Зѣрну своему́ Червя́ми, ничего́ си́лы, кромѣ́ Око́лицы, не имѣ́ющий⁴⁶⁴? До сих-то бѣдняко́в Господь с толи́ким сожалѣ́нiем у Иса́и говорит: “Приступите ко мнѣ́ вси погуби́льшии Сѣ́рдце, Су́щии́ далече́ от Пра́вды...”⁴⁶⁵ Мысль есть Та́йная в тѣ́лсной на́шей Ма́шинѣ́ Пру́жина, Главá и Нача́ло всего дви́женiя́ Ея, а Головѣ́ сей вся Члѣ́нов Нару́жность, как Обу́зданный Скот, послѣ́дует. И⁴⁶⁶ как Пла́мень и рѣ́ка, так мысль никогда́ не почи́вает. Непрерывное стремле́нiе Ея́ есть то жела́нiе. Огнь уга́сает, рѣ́ка остано́вится, а неве́щественная и безсти́хiйная Мысль, нося́щая на себѣ́ Гру́бую брѣ́нность, как ри́зу Ме́ртвую, дви́женiе́ свое́ прекрати́ть (хоть она́ в тѣ́лѣ, хоть внѣ́ тѣ́ла) никак не сро́дна ни на О́дно́ Мгно́вѣнiе́ и продо́лжаетъ равномо́лнiйное своего́⁴⁶⁷ Лѣ́танья стремле́нiе́ чрез неограниче́ннiи вѣ́чности Милли́оны безконече́ннiи. За чѣ́м же Она́ стреми́тся? И́щет своѣ́й сла́дости и поко́ю: Поко́й же⁴⁶⁸ ея́ не в том, чтоб остано́виться́ и протяну́ться, как ме́ртвое тѣ́ло; живо́й Ея́ Нату́рѣ, или поро́дѣ́, сiе́ несро́дно и чу́ждо. Но проти́вное́ сему́: Она́, будто́ во стра́нствiи находя́сь, и́щет по Ме́ртвым сти́хiям своего́ сродства́: и по́длыми Заба́вами не уга́сив, но пу́ще распали́в свою́ жа́жду, тѣ́м стреми́тельнѣ́е от рабо́тпной⁴⁶⁹ веще́ственной Приро́ды возно́сится к вы́шней Господ́ственной Нату́рѣ, к родно́му своему́ и безнача́льному Нача́лу, дабы́, сiя́нiем Его́ и Огнѣ́м Та́йнаго Зрѣ́нiя очи́стивши́сь, уволни́тись тѣ́лсной Землѣ́ и Земля́наго Тѣ́ла. И сiе́-то Есть вни́йти⁴⁷⁰ в Поко́й Бо́жiй⁴⁷¹, очи́тити́сь вся́каго тѣ́лнiя, здѣ́лать совершенно́ во́льное стремле́нiе́ и безпре́пятственное дви́женiе́, вы́летѣ́в из тѣ́лсных⁴⁷² веще́ства Грани́ц на свобо́ду ду́ха, как пи́сано: “Поста́ви на простра́ннѣ́ нозѣ́ мой...”⁴⁷³ “Изве́де́ мя в Простра́нство...”⁴⁷⁴ “И Подъя́х вас́ я́ко на Кри́лѣх О́рлих, и приве́дох вас́ к Себѣ́”⁴⁷⁵. Сего́-то и Дави́д про́сит: “Кто мнѣ́ даст Кри́лѣ́ Я́ко Голуби́нѣ́, и Полещу́ и почи́ю...”⁴⁷⁶

ЕРМОЛАЙ. А Гдѣ́ она́ находи́тъ сiе́ безнача́льное Нача́ло и вы́шнее Есте́ство?

ГРИГОРiЙ. Если́ прѣ́жде не сы́щетъ вну́три́ себе́, без По́льзы иска́тъ бу́дет в други́х мѣ́стах. Но сiе́ дѣ́ло есть Совершенство́ Сѣ́рдцем. А нам до́лжно обуча́тся буквару́ сея Пре́благослове́нныя Суббо́ты, или́ Поко́я.

ЕРМОЛАЙ. Побѣ́дитъ́ Апока́лѣ́птическаго́ Змiя́ и Стра́шнаго́ того́ с желѣ́зными́ Зуба́ми Звѣ́ра, кой́ у Проро́ка Дани́ила́ все-на-все́ пожира́ет, Остатокъ́ нога́ми́ попира́я⁴⁷⁷, есть́ дѣ́ло тѣ́х Геро́ев, ко́их Богъ́ в Кни́гѣ́ Числ⁴⁷⁸ ве́литъ Моисе́ю́ вписа́ть в Не́тлѣ́нный свой́ спи́сокъ для́ войнѣ́, мину́я Женъ́ и дете́й, не мо́гущихъ́ умно́жить Число́́ свята́хъ Бо́жiихъ́ Муже́й, “не от Кро́ве, ни́ от По́хоти́ Плотскiя́ ни́ от По́хоти́ Му́жескiя́, но́ от Бо́га́ ро́жденныхъ́”⁴⁷⁹, какъ напи́сано: “Не́ со́беру́́ Со́бо́ровъ́ ихъ́ от Кро́вей...”⁴⁸⁰ Тѣ́ О́дни́ почи́ваютъ́ с Бо́гомъ́ от всѣ́хъ́ дѣ́л свои́х⁴⁸¹. А́ для́ насъ́ немо́щныхъ́ и той́ Благода́ти́ Бо́жiей́ дово́льно, е́сли́ мо́жемъ́ да́ть бата́лiю́ с ма́ленькими́ бѣ́ска́ми⁴⁸²: Ча́сто О́ди́н Кро́шечный́ душо́къ де́монскiй́ стра́шный́ бунтъ́ и Го́рькiй́ Мята́ж, какъ́ пожа́ръ ду́шу́ жгу́щiй, возбу́ждаетъ́ в Сѣ́рдцѣ́.

ГРИГОРІЙ. На́добно Хра́бро сто́ять, и не усту́пать Мѣста дѣ́волу: “Протѣ́внѣте, и бѣ́жит от вас”⁴⁸³. Стѣ́дно бы́ть то́ль же́но́ю и младе́нцем, чтоб не усто́ять нам протѣ́ву О́дно́го бездѣ́льнаго на́бздника, а хо́тя и протѣ́в Ма́ленько́й Па́ртїи. Бо́же мой! Ко́лікое в нас не́радѣ́нїе о Снѣ́сканїи и Охранѣ́нїи драгоцѣ́ннѣ́йшаго небѣ́с и Зе́млі Сѣ́рдѣ́чнаго Мѣ́ра. О не́м О́дно́м до́лжен Че́ловѣ́к и мы́слѣть в Уеди́ненїи, и Разга́варѣ́вать в О́бращенї́ях: “Сѣ́дѣ́й в до́мѣ и ѣ́дѣ́й Пу́тѣм, и ле́жа и воста́й”⁴⁸⁴. Но мы ко́гда о не́м ду́маем? Не всѣ́ ли Разго́воры на́ши О́днѣ́ вра́ки и бѣ́совскїе вѣ́тры⁴⁸⁵? Ах! Ко́ль мы са́мых се́бе не узнáли! Забѣ́въ ну́рукотворѣ́нный до́м на́ш и Гла́ву его́, ду́шу на́шу, и Гла́ву Е́я, Богоблаже́нный⁴⁸⁶ Ра́й Мѣ́ра. Имѣ́ем же́ зато́ Изря́дное на́гражде́нїе: в сѣ́лу с ты́сячи наѣ́титѣ́ О́дно́ Сѣ́рдце, чтоб О́но́ не́ было За́нято́ Гварнѣ́зо́ном Нѣ́ско́лких Э́кска́дронов бѣ́совских. И по́не́же не о́буча́емся с Авваку́мом сто́ять на Бо́жественно́й сей Стра́жѣ⁴⁸⁷ и продо́лжа́ть всепо́лезнѣ́йшую сѣ́ю войну́, затѣ́м здѣ́ла́лись в Ко́рень не́радѣ́вы, глу́хи, глу́пы, пужли́вы, неѣ́ску́сны и во́вся борцы́ разсла́бленнїи на то́, чтоб и са́мая ве́лікая к нам Мѣ́лость Бо́жїя, но нам не по́нима́емая, так Сѣ́рдцем на́шим ко́лотѣ́ла, как во́лк Овца́ми. О́днѣ́, на́прѣмѣ́р, безпо́кѣ́ится тѣ́м, что не в Знáтнѣ́м до́мѣ, не с при́го́жим ро́дился Ли́цом, и не нѣ́жно воспѣ́тан; Дру́гой Тѣ́жит, что хо́тя ѣ́дет Пу́тѣм не́винна́го житѣ́я, о́дна́к Мнѣ́гіе, как Знáтнѣ́е, так и по́длые, ненави́дят Его́ и Ху́лят, назывáя О́тча́яннѣ́м, Не́го́днѣ́м, Ли́цемѣ́ром; Трѣ́тїй Кру́чинѣ́тся, что не получи́л Зва́нїя или Мѣ́ста, ко́торое мо́гло бѣ́⁴⁸⁸ Ему́ поста́вить Сто́л из де́сятка⁴⁸⁹ блю́д Состо́ящї́х: А те́пѣ́рь то́лько что по ше́стѣ́ блю́д Изво́лит Ку́шать⁴⁹⁰; Че́тве́ртый Му́чится, ка́ким бы О́бразом не ли́шѣ́тся, пра́вда что Му́чителна́го, но при́то́м и Прибы́льнаго⁴⁹¹ Зва́нїя, дабы́ в Пра́здности не умерѣ́ть от ску́ки, не рассу́жда́я, что нѣ́тъ по́лезнѣ́е и ва́жнѣ́е, как богому́дро упра́вля́ть [не] вѣ́нѣ́шною до́ма́шною, а вну́треннюю ду́ше́вною Э́коно́мїею, То́ е́сть узнáть се́бе и здѣ́лать По́ря́док в Сѣ́рдцѣ́ сво́ем; Пя́тый терза́ется, что, чу́вству́я в себѣ́ спосо́бность к У́слугѣ́ Обществу́, не мо́жет за мно́жеством Кандѣ́датов Про́дра́ться к При́нятію до́лжности, бу́дѣ́то О́днѣ́ Чи́новнѣ́е имѣ́ют слѹ́чай бы́ть до́бродѣ́тельными и бу́дѣ́то У́слѹ́га разнѣ́тся от до́браго дѣ́ла, а до́брое дѣ́ло от до́бродѣ́тели; Ше́стой тре́вожѣ́тся, что на́чала предъ́явля́ться в Его́ во́лосах сѣ́дина, что при́ближа́ется ча́с от ча́су с Ужа́сною А́рмїею не́мѣ́лосѣ́рдная Ста́рость, что с дру́гим Ко́рпусом за не́ю⁴⁹² слѣ́дует не́по́бѣ́дѣ́мая Смерть, что на́чина́ет осла́бѣ́ва́ть все тѣ́ло, при́тупля́ются Гла́за́ и Зу́бы, не в сѣ́лах уже́ танцо́ва́ть, не сто́лько Мнѣ́го и вку́сно пи́ть, ѣ́сть и про́чая...⁴⁹³ Но мо́жно ли сче́сть неѣ́щѣ́тны́е Тмы нечѣ́стных ду́хов и Че́рных во́ронов, или (с Па́влом сказа́ть) ду́хов Зло́бы подне́бѣ́сных⁴⁹⁴, по те́мной и неограни́ченной бѣ́зднѣ́, по ду́шѣ́ на́шей, бу́дѣ́то по про́страннѣ́йшем во́здухѣ́, шата́ющихсѣ́⁴⁹⁵? Сїи всѣ́ е́ще не Испо́ліны, но са́мїи бездѣ́льнїи, как соба́чки по́стѣ́лнїи, ду́шки, о́дна́к дѣ́йстви́тельно ко́леба́ют на́ше не ѣ́ску́сное в бѣ́твѣ́ и не воору́женное со́вѣ́тами Сѣ́рдце: са́мый Послѣ́днїй бѣ́сы́шка тре́вожѣ́тъ на́ш не Укрѣ́плѣ́нный Горо́док. Что́ ж, е́сли дѣ́ло до́йде́тъ до́ Льво́в? Откро́ю вам,

други мой⁴⁹⁶, Слабость мою: Случилось мнѣ в непóдлой Компáнии не без Уда́чи быть Уча́стником разгово́ра. Ра́довался я тѣм, но Ра́дость моя вдруг ищѣзла: двѣ Персо́ны нача́ли хитро руга́ть и осмѣва́ть⁴⁹⁷ меня, вкида́я в разгово́р такіе Алма́зные слова́, ко́и Та́йно изобража́ли по́длый мой род и низкое состоя́ніе, и Тѣ́лесное Безобра́зіе. Сты́дно мнѣ вспо́мнить, сколь⁴⁹⁸ затриво́жилось Сѣ́рдце мое, а па́че, что се́го от них не ча́ял; в си́лу я по до́лгом размы́шленіи возвра́тил мой Поко́й, вспо́мнив, что о́ни ба́бины Сыны́⁴⁹⁹.

АΘΑΝΑΣΪЙ. Что се значіт?

ГРИГО́РІЙ. Ба́ба покупа́ла Го́ршки; Аму́ры Молоды́х Лѣт еще и тогда́ Ей отрыга́лись. “А что за се́й Хоро́шенькой?..” “За тово́ дай хоть три Полу́шки”⁵⁰⁰, – отвѣча́л Горше́чник... “А за тово́ гну́бно (вот он), конечно́, полу́шка?” “За то́т же ни́же двух Ко́пѣек не возму́...” “Что за Чу́до?” “У нас, ба́бка, – сказа́л Ма́стер, – не глаза́ми выбира́ют, мы испы́туем, чи́сто ли звóнит”. Ба́ба, хотя́ была не по́длаго вку́су, одна́к не могла́ отвѣча́ть, а то́лько сказа́ла, что она́ и сама́ давно́ се́е зна́ла, да взду́мать не могла́⁵⁰¹.

АΘΑΝΑΣΪЙ. Сіи Лю́де, имѣ́я с собо́ю Одина́кій вкус, соверше́нно доказы́вают, что о́ни пло́д ра́йской се́й Я́блони.

ЯКОВ. Зако́нное житі́е, тве́рды́й ра́зум, великоду́шное и Милосѣ́рдное⁵⁰² Сѣ́рдце е́сть то Чи́стой Звон Почте́нной Персо́ны.

ГРИГО́РІЙ. Видите, други́ мои, ско́лько мы отро́дился́ от Прѣ́дков свои́х? Са́мое по́длое ба́бское Мнѣ́нійцо мо́жет поко́лотить Сѣ́рдце на́ше.

ЕРМОЛА́Й. Не погнѣ́вайся, И сам Петро́ спуга́лся Ба́бы: “Бесѣ́да (де) твоя́⁵⁰³ Я́вѣ́ ты творі́т, что Галі́леани́н еси́”⁵⁰⁴.

ЛОНГИ́Н. Но тако́вое ли Сѣ́рдце было́ у Дре́вних Прѣ́дков? Кто мо́жет без У́жаса вспо́мнить Ё́ва? Одна́к со всѣ́м тѣ́м пи́шется: “И не даде́ Ё́в безу́мїя Бо́гу...”⁵⁰⁵ Внима́й, Что пи́шет Лука́ о пе́рвых Христі́янах? “Бѣ́ в них Еди́на душá и Еди́но Сѣ́рдце...”⁵⁰⁶ А Что́ ж то? Како́е в⁵⁰⁷ них было́ Сѣ́рдце? Кро́мѣ Сого́ласной их Лю́бви, вот како́е! “Они́ же У́бо ра́доваху́ся, Я́ко за И́мя Го́спода Ё́суса Сподоби́шася Прі́яти безче́стїе...”⁵⁰⁸ Но вот Еще́ Геро́йское Сѣ́рдце! “Ху́лими Утѣ́шаемся”⁵⁰⁹. “Ра́дую́ся во Страда́ніях Мои́х...”⁵¹⁰ Кто мо́жет без Удивле́нія проче́сть ту часть Его́ Письма́, кото́рая чита́ется в де́нь Торже́ства́ Его́? Она́ е́сть Позо́рищем Пре́краснѣ́йших Чу́дес, плѣ́няющих Сѣ́рдечное О́ко. Вели́кое Чу́до! Что други́х приво́дит в Горча́йшее Сму́щеніе, то́е Па́вла веселі́т, ды́шущаго душе́ю, здоро́вому желу́дку подо́бною, кото́рый са́мую грубо́йшую и тве́рдѣ́йшую Пи́щу в По́льзу вари́т. Не се́ ли имѣ́тъ Сѣ́рдце Алма́зное? Тя́жча́йшій Уда́р все прот́чее сокруша́ет, а Его́ утве́ржда́ет. О Ми́ре! Ты Бо́жїй, А БОГ твой⁵¹¹! Сі́е то значі́т И́стинное Ща́стіе: получи́ть Сѣ́рдце, Адама́нтовыми Стѣ́нами огра́жденное⁵¹², и сказа́ть: “Си́ла Бо́жїя с на́ми”⁵¹³. “Ми́р і́мамы к Бо́гу...”⁵¹⁴

ЕРМОЛА́Й. Ах, высо́кій се́й Ми́р! Тру́дно до него́ доба́ряться. Ко́ль чу́дное было́ Сѣ́рдце се́е, что за все́ Бо́гу благода́ри́ло⁵¹⁵!

ЛОНГИ́Н. Невозмо́жно, тру́дно, но досто́ин Он и бо́льшаго Трудá. Тру́дно, но без него́ тысячу́ раз труднѣ́е; трудно́, но се́й труд́ свобо́ждает

нас тяжчайших безчисленных Трудов сих: “Яко Бремя тяжкое отяготѣша на мнѣ”⁵¹⁶. “Нѣсть Мира в костѣх моих...”⁵¹⁷ Не стыдно ли сказать, что тяжело несть сіе Ярмо, когда, нося Его, находим толикое Сокровище, Мир Сердечный?.. “Возмите Иго мое на себе, и обрящете Покой душам вашим”⁵¹⁸. Сколько мы теряем Трудов для маленькой Пользы, а часто и для бездѣлиц, нерѣдко и для вреда? Трудно одѣть и питать тѣло, да надобно, и нельзя без сего: в сем состоит жизнь тѣлесная, и никто о сем Трудѣ каяться не должен; а без сего попадетъ в тяжчайшую Горесть, в Холод, Голод, Жажду и Болѣзни. Но не легче ли тебѣ питаться однимъ Зѣлемъ Суровымъ и притомъ имѣть Мир и Утѣшеніе в Сердцѣ, нежели над изобильнымъ Столомъ сидѣть Гробомъ Повапленнымъ, исполненнымъ Червѣй Неусыпаемыхъ, Душу День и Нощ без покоя угризающихъ⁵¹⁹? Не лучше ли покрыть тѣлышко самою Нищею Одеждою и притомъ имѣть Сердце, в ризу Спасенія и Одеждою Веселія одѣтое⁵²⁰, нежели носить Златотканное Платье и между тѣмъ таскать Геенскій⁵²¹ Огнь в душевномъ Нѣдрѣ, Печальми бѣсовскихъ Манѣровъ сердце Опалѣющій? Что Пользы сидѣть при всякомъ доволствѣ внутрѣ Красныхъ Угловъ Тѣломъ твоимъ, если Сердце вверженно⁵²² в самую Крайнѣйшую Тму Неудовольствія из Украшеннаго Чертога, о коемъ Пишется: “Птица Обрѣте себѣ Храмину...”⁵²³ “Основана бо бѣ на Камени...”⁵²⁴ “Камень же бѣ Христос...”⁵²⁵ “Иже Есть Мир наш...”⁵²⁶ “Душа наша яко Птица Избавися, и Сѣть Сокрушися”⁵²⁷. “Кто дастъ ми Криль?...”⁵²⁸ Что ж ты Мнѣ представляешь Трудность? Если кто попалъ в Ров или бѣзду водяную, не долженъ думать о Трудности, но о Избавленіи! Если строишь Домъ, строй для обоихъ Существъ твоего Частей, Души и Тѣла. Если украшаешь и одѣваешь Тѣло, не забывай и Сердца. Два Хлѣба, два Дома и двѣ Одежды, два Рода всего есть: всего Есть по двое, затѣмъ что есть два Человѣка в Человѣкѣ Одномъ и Два Отца, Небесный и Земный, и Два Мира, Первородный и Временный, и двѣ Натѣры, Божественная и Тѣлесная, во всемъ-на-всемъ... Если ж Оба сіи Естества смѣшавъ в Одно и признавать Одну только видимую Натѣру, тогда-то бываетъ родное Идолопоклоненіе – и сему-то Единственно препятствуетъ Священная Библия, находясь дугою, всю тлѣнь ограничивающею, и воротами, вводящими Сердца наша в вѣру Богознанія, в надежду Господственнаго Натѣры, в Царство Мира и Любви, в Мир Первородный. И сіе-то есть Истинный и Твердый Мир: вѣрить и признавать Господственное Естество и на Оное, как на неборимый Городъ, положиться и думать: “Жив Господь Бог мой...”⁵²⁹ Тогда-то скажешь: “И жива душа моя...”⁵³⁰ А без сего как тебѣ положиться на тлѣнную Натѣру? Как не вострепетать, видя, что вся Тлѣнь всеминутно родится и ищезаетъ? Кто не обезпokoится, смотря на погибающую Сущность Истѣ⁵³¹? Таковыи пускай не ожидаютъ Мира и слушаютъ Исаіи: “Взволнуются и почить не могутъ. Нѣсть Радоватися нечестивымъ, глаголетъ Господь Бог...”⁵³² Вон⁵³³ смотри, кто восходитъ на Гору Мира? “Господь Сила моя, и Учинитъ нозѣ мои на совершеніе, на высокая возводитъ мя, Ёже побѣдити ми в пѣсни Его”⁵³⁴. Признаваетъ Господа и предъ

не відающим Его поёт, а Господь ведёт Его на Гору Міра. Непризнаніе Господа есть мучительнѣйшее волнованіе и Смерть Сердечная, как Аввакум же поёт: “Вложил еси во Главы беззаконных Смерть”⁵³⁵. Сюю Главѹ Давид называёт Сердцем, и Оно-то есть Главизна наша: “Глава Окруженія их”⁵³⁶. Что за Глава? “Труд Устен их”⁵³⁷. Что за Уста? “Доколь положу Совѣты в души моей, Болѣзни в Сердцѣ моём...”⁵³⁸ Труд Устен есть то болѣзнь Сердца, а Болѣзнь Сердца есть то Смерть, вложенная во Главы беззаконных, а родная Смерть сія, душу убивающая жалом⁵³⁹, есть Смѣшеніе в Одно Тлѣнной и Божественной Натѹры, а Смѣшенное сіе Сліяніе есть Устраненіе от Божественнаго Естества в Странѹ Прѣха и Пѣпела, как писано: “Еда исповѣсться тебѣ персть?”⁵⁴⁰ А Устраненіе есть то Грѣхопадѣніе, как написано: “Грѣхопадѣнія кто разумѣет?”⁵⁴¹ О Грѣсѣ вот что Сирах: “Зѹбы Его Зѹбы Львовы, убивающіи душу...”⁵⁴² Вот Тма! Вот Заблужденіе! Вот Нещастіе! Видиш, куда нас завелѹ тѣлесная Натѹра? Чего надѣлало Сліяніе Естества? Оно есть родное Идолобѣшенство и Устраненіе от блаженной Натѹры, и невѣдѣніе о Бозѣ⁵⁴³. Таковаго Нашего Сердца извѣстная есть Печать⁵⁴⁴ то, что ни о чѣм, кромѣ тѣлеснаго, не стараемся, точныи Язычники: “всѣх бо сих и языцы ищут”⁵⁴⁵. А если хоть мало поднять к Блаженной Натѹрѣ Очи, тот Час кричим: “Трудно! Трудно!” Сіе то есть называть Сладкое Горьким⁵⁴⁶, но Праведник от вѣры жив⁵⁴⁷. А Что ж есть вѣра, если не Обличеніе или Изясненіе Сердцем понимаемой невидимой Натѹры⁵⁴⁸? И не сіе ли есть быть родным Израилем, все на двое раздѣляющим, и от всего видимаго невидимую полови́ну Господѣви⁵⁴⁹ своему посвящающим⁵⁵⁰? О сем-то Пѣвел щасливѣцъ вопіет⁵⁵¹: “Елицы Правилѣм сим житѣльствуют, Мир на них и Милость”⁵⁵². Скажи, пожа́луй, чем замѣшается тот, кто совершенно знает, что ничего погибнуть не может, но все в Началѣ своём вѣчно и невредимо пребывает?

ЕРМОЛАЙ. Для меня сіе темновато.

ЛОНГИН. Как не темновато лежащему в Грязѣ невѣрію? Продырай, пожа́луй, Око и прочищай взор. Цѣрствіе блаженной Натѹры, хотя Утаѣнное, одна́къ внѣшними Зна́ками не несвидѣтельственно Себе дѣлает, печатая слѣды свои по Пустому Веществу, будто Справедливейшій Рисѹнок по живописным Кра́скам: Все вещество есть Кра́сная Грязь и Грязная Кра́ска, и живописный Порох, а блаженная Натѹра есть сама́ Началом, то есть безначальною Инвѣнціею⁵⁵³, или Изобрѣтеніем, и Премудрейшею Делинеа́ціею⁵⁵⁴, всю видимую фѣрбу носящую, которая Неглѣнной своѣй силѣ и Существоѹ так сообразна, будто Одежда тѣлу. Называет видимость Одеждою сам Давид: “Вся яко риза обѣщают...”⁵⁵⁵ А Рисѹнок то Пѣдію, то Цѣпью Землемѣрною, то Десницею, то Истиною: “Кра́сота в десницѣ твоѣй...”⁵⁵⁶ “Пѣдію измѣрил Еси...”⁵⁵⁷ “Десница твоя воспріят мя...”⁵⁵⁸ “Истина Господня пребывает во вѣки”⁵⁵⁹. Таковым взором взирал и на тѣло свое: “Руцѣ, де⁵⁶⁰, твой сотвори́стъ мя...”⁵⁶¹ Минает непостоянную Тлѣнности своѣй воду: “Душа́ наша прѣйде воду непостоянную”⁵⁶². Проницает Мы́слию в самую Силу и Цѣрство Таящейся в

Пра́хъ Его десни́цы Вы́шняго и кричи́т: “Госпо́дь Защи́титель живо́та моего́, от ко́го Устра́шуся?”⁵⁶³ “Бла́женны, я́же избра́л и прі́ял еси́ Госпо́ди...”⁵⁶⁴ Щасли́вы, перелетѣ́вшій в Ца́рство блаженно́й На́туры! О се́м-то Па́вел: “По Зе́млі ходя́ще, Обра́щеніе і́мамы на небесѣ́х”⁵⁶⁵. Се́й же Ми́р и Соломо́н Пи́шет: “Пра́ведных ду́ши в руцѣ́ Бо́жіей, и не Прикосне́тся им Му́ка...”⁵⁶⁶ Се́е ж та́йнообразу́ет Церемо́нія Обрѣ́занія и Креще́нія. Умере́ть со Хри́сто́м е́сть то оста́вить Стихійну́ю немощну́ю На́туру, а пере́йти в Невиди́мая и Го́рняя му́дрствовать⁵⁶⁷. Тот уже́ перешо́л, кто влю́бился в сѣ́и сладча́йшіи сло́ва: “Пло́ть ничто́же...”⁵⁶⁸ Все то плоть, что тлѣ́нное. Сюда́ принадлежи́т Па́сха, Воскресе́ние и Исхо́д в Зе́млю Обѣ́тованну́ю. Сюда́ възды́оша Колѣ́на І́зраи́лева пред Го́спода⁵⁶⁹. Тут всѣ́ Проро́ки и Апосто́лы⁵⁷⁰, в Гра́дѣ́ Бога на́шего, в Горѣ́ святы́й Его⁵⁷¹, Ми́р на І́зраи́ля⁵⁷².

ЕРМОЛАЙ. Те́мно говори́ш.

АѲАНАСИ́Й. Ты то́ль за́густил рѣ́чь твою́ Библи́ейным Лоску́тьям, что нель́зя разу́мѣть.

ЛОНГИ́Н. Прости́те, дру́ги мои́, чрезме́рной мо́ей скло́нности к сей Кни́гѣ. Признаю́ мою́ горя́чую страсть. Пра́вда, что из са́мых младе́нческих Лѣ́т та́йная си́ла и ма́ніе влече́т меня́ к Нравоучи́тельным Кни́гам и я их па́че всѣ́х Лю́блю: Они́ врачу́ют и веселя́т мое́ Сѣ́рдце; а Библи́ю нача́л чита́ть около́ тридцати́ лѣ́т рожде́нія моего́⁵⁷³, но сѣ́я Пре́красна́йшая для́ меня́ Кни́га над всѣ́ми мои́ми полюбо́вницами верх одержа́ла, утоли́в мою́ долговре́менную А́лчбу и Жа́жду Хлѣ́бом и Водо́ю, сладча́йшею Ме́да и Со́та⁵⁷⁴ Бо́жіей Пра́вды и И́стины, и чу́вствую особли́вую мою́ к ней Приро́ду. Убѣ́гал, убѣ́гаю и убѣ́жал за Предводи́тельством Го́спода моего́ всѣ́х житѣ́йских Пре́пятстві́й и плотски́х вожд[е]лѣ́ній⁵⁷⁵, дабы́ мог споко́йно наслажда́ться в Пречи́стых Обя́тіях Кра́снѣйшей па́че всѣ́х дще́рей⁵⁷⁶ Человѣ́ческих сей Бо́жіей Дще́ри. Она́ мнѣ́ из непоро́чных ложесн сво́их роди́ла того́ Чу́днаго Ада́ма, кой, как учи́т Па́вел, “созданн́ый по Бо́зѣ, в Пра́вдѣ, и преподо́бии и И́стинѣ”⁵⁷⁷, и о ко́ем І́са́ія: “Род же́ Его́ кто исповѣ́сть?”⁵⁷⁸ Нико́гда не могу́ дово́льно надиви́ться Проро́чей Прему́дрости. Са́мые Пра́здные в ней то́нкости для́ меня́ ка́жутся О́чень ва́жными. Так все́гда ду́мает влю́бивші́йся. Премно́гіи ника́кого́ вку́са не нахо́дят в сих Сло́вах: “Вене́ямин волк Хи́щник, ра́но яст Е́ще, и на ве́чер дае́т Пи́щу”⁵⁷⁹. “О́чи твои́ на исполне́ніях вод...”⁵⁸⁰ А мнѣ́ Они́ несказа́нную в Сѣ́рдце влива́ют сла́дость и весѣ́лие, чем ча́ще, их отры́гая, жва́ніе Жую́. Чем бы́ло глубоча́е и безлю́днѣе Уеди́неніе мое́, тѣ́м Щасли́вѣе сожи́тельство с се́ю возлю́бленною в жена́х, и⁵⁸¹ сѣ́м Госпо́дним жре́біем я дово́лен. Роди́лся мнѣ́ Мужеск пол, Соверше́нный и Истинный Чело́вѣк; Умира́ю небезча́ден⁵⁸². И в сем Чело́вѣкѣ́ похва́люся⁵⁸³, дерза́я с Па́влом: “Не всѣ́е теко́х”⁵⁸⁴. Се́-то тот Госпо́день Чело́вѣк, о ко́ем пи́сано: “Не о́темнѣ́сть О́чи Его́”⁵⁸⁵.

ГРИГО́РІЙ. Если́ вам не нра́вятся Библи́ейные Укру́хи, то пове́дем наш разгово́р Други́м О́бразом. Цѣ́лое воскресе́ное У́тро мы прове́ли о том бесѣ́дою, о чем все́гда мы́слить до́лженствуем, а За́втрашній де́нь е́сть

рабѣтнѣй. Однак, когда к вечеру соберѣтеся, то внятнѣ побесѣдуем о душевном Мирѣ. Он всегда достоин нашего вниманія, находясь всего житія нашего Намѣренным Концом и Пристанищем.

Цей твір, відомий під різними назвами («Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Разговор дружескій о душевном мирѣ», «Разговор о душевном мирѣ», «Разговор дружескій о мирѣ»), Сковорода написав, судячи з усього, у 1770-х рр. Автограф не зберігся. «Разговор» дійшов до нас у кількох списках кінця XVIII – початку XIX ст., між якими існує чимало розбіжностей. Уперше його було надруковано в харківському виданні творів Сковороди 1894 р. В основу нашої публікації покладено три списки твору з кінця XVIII ст.: список (його вважають найранішим), що зберігається в Інституті рукопису Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України під шифром 326 Л. (Муз. 605/8), трохи пізніший список, який зберігається там-таки під шифром I, 377, а також список (неповний) від 1790-х рр., що зберігається серед паперів Ізмаїла Срезневського в Архіві Російської академії наук у Санкт-Петербурзі (ф. 216, оп. 3, № 1070). Позначаємо ці списки – відповідно – А, Б, В.

¹ Реєстр дійових осіб подано за списком В. У списках А і Б його немає.

² Фраза *радѣсть сердѣць* зринає в Плачі Єремії 5: 15.

³ Сковорода має на думці притчу про багатого й Лазаря: “Був і вбогий один, на ім’я йому Лазар, що лежав у воріт його, струпами вкритий, і бажав годуватися кришками, що со столу багатого падали...” (Євангелія від св. Луки 16: 20–21).

⁴ До цього місця текст подано за списком Б.

⁵ Слова “Подлинно великим” подано за списком Б (замість “Правду говориш” у списку А та В).

⁶ Слова “Вѣрно там их много” подано за списком Б. У списках А та В їх немає.

⁷ Слово *здесь* подано за списком Б. У списках А та В його немає.

⁸ До цього місця репліку подано за списком Б (наголоси в поодиноких словах – за списком А).

⁹ У списку Б: “выгнать обовладавшую вами скуку”.

¹⁰ У списку В: *завестъ*.

¹¹ У списку Б ця репліка має такий вигляд: “Одно то, если узнать, в чем состоит истинное щастье, и приобрѣсть оно”.

¹² У списку Б цієї репліки немає.

¹³ У списку Б ця репліка має такий вигляд: “Правда мы родились к истинному щастію, и путешествуем к нему; а жизнь наша есть путь, как рѣка текущій”.

¹⁴ Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

¹⁵ У списку Б подано іншу репліку: “Я давно уже ищу щастія, да нигдѣ я сыскать его не могу”.

¹⁶ У списку Б ця репліка має такий вигляд: “Ежели вы подлинно сыскать его хотите, то развяжите мнѣ сей вопрос, что есть для человека лучшее всего?”

¹⁷ Слова *так* у списку Б немає.

¹⁸ Слова “то и выше всего, а что выше всего” подано за списками Б і В. У списку А їх немає.

¹⁹ Гр. *μέγιστον ἀγαθόν*, лат. *summum bonum*. Серед грецьких філософів це поняття використовували, зокрема, Платон та Арістотель, а серед римських – Ціцерон і

Сенека. Велику увагу приділяли йому й отці Церкви, наприклад, Августин [див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – С. 431]. Перегород до нього зверталися, скажімо, Ніколай Кузанський у вступі до «Вченого незнання» [див.: Николай Кузанский. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1979. – Т. 1. – С. 49–50], Ян Амос Коменський у своєму «Лабіринті світу та раї серця» [Коменский Я. А. Сочинения. – Москва, 1997. – С. 15] й інші. Це поняття було звичним і в українській інтелектуальній традиції XVII–XVIII ст. [див., наприклад: Прокопович Ф. Етика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 514]. Воно відлунує ще в «Енеїді» Івана Котляревського: “Де общее добро в упадку, / Забудь отца, забудь і матку, / Лети повинность исправлять” [Котляревський І. Енеїда // Котляревський І. Повне зібрання творів. – Київ, 1969. – С. 170].

²⁰ Форму *завысокосился* подано за списком В. У списку А: *зависокоился*. У списку Б ужито форму множини: “Вы очень заввысокосылись”.

²¹ У списку Б: *возволновал*.

²² У списку Б: *подчиненные*.

²³ У списку Б: *добродетельны*.

²⁴ Захоплену характеристику стародавніх римлян Сковорода подав у листі-присвяті свого перекладу Ціцеронового трактату «De senectute».

²⁵ Історичний центр Венеції забудований палацами (*palazzo*), а Флоренція, крім усього іншого, славиться своїми садами та парками (Boboli, Cascine). У старій Україні Італію зазвичай сприймали як країну, де панує розкіш. Наприклад, Василь Григорович-Барський із неабияким захватом розповідає про її солодку мову, звичаї та обичаї, прекрасну архітектуру, карнавали й ремесла: “Что же реку о оных сладких словесах и прекрасных бесѣдах, их же слышати едино услаждение иноземцу, что же паки реку о множествах купеческих лавок и различных товарах, или о множествах искусных во всяком художествѣ дѣлателей, иже от наших, аки небо от земли, разнствуют...” [Григорович-Барський В. Странствованія. – Санкт-Петербург, 1778. – С. 68]. Пор. у Гоголя («Рим»): “И самое это чудное собрание отживших миров, и прелесть соединения их с вечно-цветущей природой – все существует для того, чтобы будить мир, чтоб жителю севера, как сквозь сон, представлялся иногда этот юг, чтоб мечта о нем вырывала его из среды холодной жизни, преданной занятиям, очерствляющим душу, – вырывала бы его оттуда, блеснув ему нежданно уносящею в даль перспективой, колизейскою ночью при луне, прекрасно умирающей Венецией, невидимым блеском и теплыми поцелуями чудесного воздуха, – чтобы хоть раз в жизни он был прекрасным человеком...” [Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. – Москва, 1938. – Т. 3. – С. 242–243].

²⁶ У списку Б: “как бык на шерсть”; у списку В репліка закінчується на слові *как*. Пор. із приказками: “Мужик багатий, як бик рогатий” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 99]; “Багатий – что бык рогатый...”; “Мужик богатый, как бык рогатый” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 84, 730].

²⁷ Пор. з народною приказкою: “Багатий, як жид” [Франко, № 1247].

²⁸ Пор.: “Здоров, як бик” [Франко, № 13153]; “Здоров, как бык...” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 397].

²⁹ Див. прим. 63 до циклу «Сад божественных пѣсней».

³⁰ У списку Б ця репліка має такий вигляд: “Дюжим, как лев, пригожим, как Венера...”. Однодворцями називали ту групу державних селян, яка сформувалася в Російській

імперії XVIII ст. з нащадків дрібного служилого люду й обіймала серединне становище між селянством та дрібномаєтковою шляхтою.

³¹ У списках А та В: *позвольте*.

³² У списку Б: “на то древо, которое”.

³³ У списку Б: *смоквою*.

³⁴ Цей реєстр-ампліфікація нагадує «Рахубу древам розным» Климентія Зиновіїва: “Дубына, Грабына, Рябына, Вербына. / Соснина, Кленина, Тернина, Вышнина / Ялына, Калына, Вязына, Лозына...” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 266].

³⁵ У списку Б слів “и премудрая” немає.

³⁶ Судячи з усього, цей образ Матері-природи Скворода запозичив у Сенеки (Моральні листи до Луцілія ХС, 38): “Вона ж гоїно постачала ними всіх – дбайлива матір, опікунка” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 371; див. про це: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 433].

³⁷ У списку Б слова *как* немає.

³⁸ У списку Б слова *так* немає.

³⁹ У списку Б слів “во вселенной” немає.

⁴⁰ У списку Б: “день и ночь воплют, ничим не довольны”.

⁴¹ У списку Б: “быть не несчастливými”.

⁴² Слова “Вот и благополучіє, сирѣч полученіє” подано за списком Б (у списках А та В їх немає).

⁴³ У списку Б слів *ἀρετή, virtus* немає.

⁴⁴ Скворода переінакшує тут поширений у старій українській літературі образ *крил* віри та добрих справ, без яких людина не може долетіти до Царства Небесного. Слід сказати, що православні богослови різко заперечували притаманне передовсім кальвінізмові радикальне обмеження свободи волі, здійснюване шляхом абсолютизації Божої благодаті [див.: Могила П. Євхологiон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 82; Туптало Д. Книга житій святих. – Київ, 1689. – Арк. 120; Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 891–1026; Сѣмя слова Божія. – Почаїв, 1772. – С. 38, 311–312]. Протестантській апології “самостайної” віри вони протиставляли максимум “віра без діл – мертва!” (Соборне послання св. ап. Якова 2: 26), яка навіть стала приказкою [див.: Франко, № 3293]. Ось тут і зринав образ двох крил. Скажімо, Лазар Баранович писав про це так: “Вѣра единое крило. Дѣла другое. Кая птица единым крилом лѣтаєт? Вѣрою и дѣлы лѣтание извѣстно на небо” [Баранович Л. Трубы словес проповѣдных. – Київ, 1674. – Арк. 321]. Те саме в Івана Величковського: “Рекл би ктось: ‘Сама вѣра до неба досягнет’, / отвѣщаю: ‘И кождій того з вѣри прятнет’, / Леч питаю: ‘Мертвѣй труп лѣтати чи может? / А вѣра без дѣл мертва, як же то возможет?’ / Вѣра едно єст крило, о єдном несмѣло / крилѣ летѣти, звлаща морем – страшно дѣло” [Величковський І. Твори. – Київ, 1972. – С. 168; докладніше див.: Ушкалов Л. “Що є свобода? Добро в ній яке?” // Ушкалов Л. З історії української літератури XVII–XVIII століть. – Харків, 1999. – С. 31–33].

⁴⁵ Слова “как остро-дално-зрителной орлиной глаз” подано за списком Б (замість “Как орлиное крило” у списках А і В).

⁴⁶ Старовинний мандрований сюжет про сліпця та хромця вперше в українській літературі опрацював іще у XII ст. Кирило Турівський («Притча о человекѣстѣй души и о тѣлеси»). За часів бароко до цього сюжету зверталися, скажімо, Григорій Димитрович («Приповѣсть о тѣлѣ человеческом и о души») [див.: Петец В. Н. К истории украинской

повести XVII в. // *Перетц В. Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII веков. – Ленинград, 1926. – Вып. 1. – С. 118–119], *Иван Максимович* [див.: *Максимович І.* Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 141 (зв.)–142] та інші. Цей сюжет був популярний і в емблематичній літературі. Під номером 187-им (“Mutum auxilium”) він є, наприклад, у збірці емблем *Андреа Альчіати* («Emblemata», 1531), а під номером 15-им – у збірці *Отто Ван Вена* «Atotum emblemata, figuris aeneis incisa» (Антверпен, 1608).

⁴⁷ У списку Б: *конечно*.

⁴⁸ Початок репліки подано за списком Б. У списках А та В він набагато коротший: “Вообрази себѣ, что видиш путника, возлѣ пути сидящаго”.

⁴⁹ Слова “чрез лѣса, рѣки, стремины” подано за списком В. У списку А їх немає.

⁵⁰ У списку Б ця частина фрази має такий вигляд: “отсель живое око его, взидало с веселою жадностию через рѣки, лѣса, стремнины, чрез пирамидных гор верхушки, на блистающій издали замок”.

⁵¹ У списку Б: “который был” (речення продовжується).

⁵² Див.: *Евангелія від св. Луки 16: 20–31*. Сюжет про багатого й Лазаря був надзвичайно популярний у старій українській літературі [див., наприклад: *Транквіліон-Ставровецький К.* Евангеліє учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 316–316 (зв.); *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богословія. – Унів, 1692. – Арк. 53; *Евангеліє учителное*. – Київ, 1637. – С. 596–604; *Baranowicz Ł.* Lutnia Apollinowa. – Kiiów, 1671. – S. 346–347; *Туптало Д.* Слово в недѣлю о мыгтари и фарисеи // *Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч.* – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 11–11 (зв.); *Туптало Д.* Поученіє в недѣлю двадесят вторую по Святом Душѣ // *Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч.* – Москва, 1842. – Ч. 2. – С. 584–594; *Туптало Д.* Поученіє в недѣлю тридцать вторую по Святом Душѣ // *Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч.* – Москва, 1842. – Ч. 2. – С. 668; *Кониський Г.* Слово в недѣлю двадесят третію // *Собрание сочиненій Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго*. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 22–28; *Кониський Г.* Слово в день святой великомученицы Варвары // Там само. – С. 263; *Величковський П.* Листи // *Житіє и писання молдавского старца Паисія Величковскаго*. – Москва, 1892. – С. 236; *Леванда І.* Слова и рѣчи. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 65–66].

⁵³ Неточна цитата з Книги Псалмів 77 (78): 33. Пор.: *нѣзчѣшѣа въ сѣтѣхъ днѣхъ ѣхъ*.

⁵⁴ Книга Псалмів 24 (25): 4.

⁵⁵ Книга Псалмів 110 (120): 5.

⁵⁶ У списку Б: *говорит*.

⁵⁷ У списку Б: *спрашивал*.

⁵⁸ У списку Б: “Странствование мое в разных краяхъ свѣта сослало”.

⁵⁹ Слово *меня* подано за списком Б (у списках А і В його немає).

⁶⁰ Початок речення подано за списком Б. У списках А та В натомість: “родила меня без очей, а я...”

⁶¹ У списку Б: *ему*.

⁶² Ім'я *Ураній* походить від гр. οὐράνιος – ‘небесний’.

⁶³ У списку Б слова “вскричал просвѣщенный” стоять після слова “брат”.

⁶⁴ Називаючи персонажів притчі *Практиком* та *Обсерватором*, *Сковорода*, певно, має на думці поняття “практика” й “теорія”, що їх отці Церкви використовували задля того, щоб описати чин обоження [див.: *Минин П.* Главные направления древне-церковной мистики // *Мистическое богословие*. – Киев, 1991. – С. 344]. Зрештою, ці поняття виходять далеко за межі патристичної традиції. Досить пригадати хоч би Данте, який писав у

своєму «Бенкеті» таке: "...Наше блаженство (те щастя, про яке йдеться) ми щонайперше можемо віднайти ніби недосконалим у житті діяльному, тобто в застосуванні моральних чеснот [аскетична "практика" (πράξις)], а потім ніби досконалим – у застосуванні чеснот інтелектуальних [аскетична "теорія" (θεωρία)]. Обидві ці дії – вільні та найкоротші шляхи, які ведуть до вищого блаженства, що його тут досягти неможливо..." [Данте Алигьери. *Малые произведения*. – Москва, 1968. – С. 252].

⁶⁵ У списку Б: "всегда печатлѣтся".

⁶⁶ Прийменник с подано за списком Б. У списку А його немає.

⁶⁷ Форму *brate* подано за списком Б (замість *брат* у списку А).

⁶⁸ Частину речення після двокрапки подано за списком Б. У списку А натомість: "Мой Отец так меня Родил, что по Землѣ Ходить не могу, ни ползать Руками", у списку В: "Мой меня так родил...".

⁶⁹ Слово *способен* подано за списком Б (замість *рожден* у списках А і В).

⁷⁰ Можливо, Сковорода має на думці слова: *вѣрѣмъ моѣ легко ѣсть* (Євангелія від св. Матвія 11: 30).

⁷¹ У списку Б: "око твоѣ".

⁷² У списку Б: *гонящей*.

⁷³ У списку Б: *ego*.

⁷⁴ У списку Б: *brate*.

⁷⁵ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 18: 19. Пор.: *Брѣтъ ѿ брѣта помогѣмъ, ѿкъ грѣдѣ твѣрдѣ ѿ высѣкъ, ѿкрѣплѣется же ѿкоже ѿснованое цѣрство*.

⁷⁶ Поєднання двох "сродностей" подано тут за допомогою формули христологічного догмату. Обидві вони, кажучи словами Дмитра Чижевського, "з'язані між собою так само, як обидві природи – людська та божеська – в Христі. Вони – 'ἀτρεπτως', 'ἀμερίστως', 'ἀσυχύτως', 'ἀδιαρέτως', 'ἀχωρίστως' – 'без змішання, але й без розділення'" [Чижевський Д. *Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова*. – Харків, 2004. – С. 105].

⁷⁷ Сковорода говорить про "золоту мірноту". Мотив "золотої мірноти" був дуже популярний в українській культурі часів бароко. Думка, згідно з якою "щасливі тримаються середини" [(*Mohyla P.*) Λίθος, або Kamień z prosy prawdy Cerkwie świętey prawosławney Ruskiej // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 56], "цнота полягає в помірності" [Сакович К. Аристотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. – Київ, 1988. – С. 384], а доброго чоловіка прикрашає "мірнота в усьому" [Smotryc'kyj M. Kazanie na znamienityy pogrzeb przezacnego y przewielebnego męza, pana y oycy Leontego Karpowicza // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 253], була на ту пору загальником, адже всяка галузка сфери моральності має тричленну структуру: "Medium, тобто середина, а два полюси побіля неї..., один край можна назвати недостатністю, другий – надміром, й обидва вони є на шкоду. Цнота завжди тяжіє до середини..." [Examen Obrony // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579]. "Золотій мірноті" підлягала не тільки сфера моралі, що красномовно засвідчують твори Софронія Почаського [див.: *Почаський С. Εὐχαριστήριον, або Вдячність ясне превелебнійшому в Христі єго милости господину отцу кир Петру Могилѣ // Титов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків*. – Київ, 1924. – С. 295], Стефана Калиновського [див.: *Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. /*

Сост., пер. с лат., вступ. статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 186], Лазаря Барановича [див.: *Baranowicz Ł. Nowa miara starey wiary. – Nowogrod-Siewierski, 1676. – S. 99], Феофана Прокоповича [див.: *Prokopowicz Th. De arte poetica libri III ad usum et institutionem studiosae iuventutis roxolanae. Dictati Kioviae in orthodoxa Academia Mohileana. Anno Domini 1705. – Mohiloviae, 1786. – P. 184], Стефана Яворського [див.: *Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 173], Дмитра Туптала [див.: Сочиненія святого Димитрія, митрополіта Ростовскаго. – Киев, 1824. – Ч. 1. – С. 215], Івана Максимовича [див.: *Максимович І. Царскій путь креста Господня. – Чернігів, 1709. – Арк. 25 (зв.)] та інших, але й віра [див.: *Examen obrony, to iest Odpis na script Obrona werificatii nazwany // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1914. – Ч. I. – Т. VIII. – Вып. 1. – С. 579; *Smotryc'kyj M. Obrona verificaciy // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 452], ба навіть христологічний догмат [див.: *Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 173–174]. Докладніше див. про це: *Ушкалов Л. “Золота мірнота” на теренах українського духовного досвіду // Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. – Київ, 2006. – С. 98–109.********

⁷⁸ Фразу *вѣрѣхъ дѣиинъ* взято з Книги пророка Даниїла 7: 9, 22.

⁷⁹ У списку Б: *тебѣ*.

⁸⁰ У списку Б: *ищет*.

⁸¹ У списку Б: *надает*.

⁸² Сковорода має на думці засуджену Церквою як єретичну ідею Оригена (бл. 185–253/254) про всеосяжну віднову Божого творива (*ἀποκατάστασις πάντων*) [див.: *Мейендорф И. Введение в святоотеческое богословие. – New York, 1985. – С. 102–103].*

⁸³ У списку Б між частинами речення стоїть сполучник *и*.

⁸⁴ Міркування Сковороди про Бога-*натуру* могли бути інспіровані трактатом Піцерона «Про природу богів» (II, XLV–XLVII), де він викладав відповідні ідеї стоїків. У християнській традиції окреслення *natura* щодо Бога вживав Августин: “Deus est natura scilicet non creata, sed creatrix” (De trinitate, 15, 1, 1). Починаючи з XIII ст., класичною стає опозиція: *natura naturans / natura naturata* [див. про це: *Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 434, 439].* Що означало слово *натура* для українських письменників часів Сковороди можна зрозуміти, скажімо, з коментаря, який подав до нього Феофан Прокопович у своєму курсі натурфілософії: “По-перше, під природою розуміють самого Бога. Наприклад, Сенека, провідник римських стоїків («Про обов’язки», кн. IV) легко присвоює [йому] назву природи, коли каже, що вона є нічим іншим, як Богом. Звідси філософи виводять відмінність природи, говорячи по-латинському, що однією є ‘природа творча’ (*natura naturans*), а другою – ‘природа створена’ (*natura naturata*). Під першою вони розуміють самого Бога, а під цією – створені речі. По-друге, під назвою ‘природа’ розуміється сутність будь-якої речі... По-третє, природою називається всезагальність речей... По-четверте, її визнають природною причиною... Нарешті, назвою ‘природа’ послуговуються для визначення народження живого” [*Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 147].* Ці міркування Прокоповича дослівно повторив учитель Сковороди Георгій Кониський [див.: *Кониський Г. Філософія природи, або Фізика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 66].*

⁸⁵ У списку Б: *богослов*.

⁸⁶ Сковорода вважав, що Бог не має властивого собі імені (“Deus innomius”), хоча, з другого боку, Божих імен є сила-силенна (“Deus multinomius”). Таким чином,

богослів'я Сковороди поєднує в собі апофатичні й катафатичні риси [див.: Эрн В. Ф. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – Москва, 1912. – С. 272–274]. Слід відзначити, що старе українське богослів'я йшло як апофатичною дорогою (*via negationis*) (її блискуче окреслення подав свого часу Кирило Ставровецький: “непостижением постижаю непостижимаго Бога” [Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 6]), так і катафатичною (*via eminentiae*) (на цьому ґрунті поставали твори на взір «О именах Божских» Климентія Зиновієва, де подано 16 Божих імен [див.: Климентій Зиновієв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 34], присвяти Євангелії, виданої в Києво-Печерській лаврі 1707 р. [див.: Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 474], де подано десяток Божих імен, чи апокрифічних «Сімдесяти імен Богу» [див.: Памятники отреченной русской литературы. Собраны и изданы Николаем Тихонравовым. – Москва, 1863. – Т. II. – С. 339–344]). При тому наші богослови все-таки (бодай на рівні декларацій) надавали перевагу апофатичі. Як писав, наприклад, Симеон Полоцький: “Бог бо паче чрез отреченія познаваем бывает, неже чрез укрьпленія, по согласію всѣх богословцов” [Полоцький С. Жезл правления, утверждения, наказанія и казненія. – Москва, 1667. – Арк. 22; пор.: Прокопович Ф. Натурфілософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 129; Кониський Г. Філософія природи, або Фізика // Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 35].

⁸⁷ Єгова – *yhwh*, ім'я Бога, яке записується за допомогою чотирьох літер: *yod*, *he*, *vav*, *he*, а тому називається також Тетраграматон. Автентична вимова цього імені була втрачена, оскільки від початку біблійний текст був консонантним, а вимова передавалась усно. При читанні вслух Тетраграматон зазвичай заступали словом “Адонаї” (буквально “мій Господь”). Ця звичка віддзеркалена вже в Септуагінті, де ім'я *yhwh* передано грецьким *κύριος* – пан. У масоретському тексті Біблії для того, щоб показати, що Тетраграматон слід читати як *ʾādōnāy*, приголосні *yhwh* огласовані значками, що відповідають цьому слову. Християнські вчені доби пізнього середньовіччя й Відродження сприйняли таке написання буквально, тому й виникло прочитання *uəhōwā^h*, яке перейшло з латини до багатьох європейських мов. Реконструкція звучання імені *yhwh*, що її дотримуються сучасні гебраїсти, – *yahwe* (Ягве). На користь такого прочитання свідчать і тексти ранніх грецьких отців Церкви. Етимологічно ім'я *yhwh* часто пов'язують із дієсловним коренем *hwy* / *hyu* “бути”, як, наприклад, у Другій книзі Мойсеевої: Вихід 3: 14: “Я Той, що є”. Інші гіпотези пов'язують це ім'я з дієсловами, які означають “падати”, “дути” тощо [див.: The Interpreter's Dictionary of the Bible. – Nashville, 1989. – Vol. 2. – P. 409–411].

⁸⁸ Фразу *נִרְאָה בְּעֵינַי* взято з Послання св. ап. Павла до римлян 7: 15.

⁸⁹ Пор.: Книга пророка Ісаї 6: 8; 41: 4, 10; 43: 10, 25; 45: 8, 18, 19, 22; 46: 4, 9; 47: 8, 10; 48: 12, 17; 51: 12; 52: 6; 61: 8. Фраза *יְהוָה אֱלֹהֵינוּ* узята з Другої книги Мойсеевої: Вихід 3: 14.

⁹⁰ Слова “или от Хлебаныя” подано за списком В. У списках А і Б їх немає.

⁹¹ Схожий реєстр Божих імен подав свого часу Діонісій Ареопатітський (Про Божі імена, 596С). Пор.: “они славословлять його також як Сонце, Зірку, Вогонь, Воду, Вітер, Росу, Хмару, Камінь, Скелю, тобто як Усе суще та як Нічого з усього сущого” [Діонісій Ареопатит. Божественные имена // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 20].

⁹² Частку ж подано за списком Б (у списку А її немає).

⁹³ Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

⁹⁴ У списку Б: *огнь*.

⁹⁵ У списку Б: *огнь*.

⁹⁶ У списку В – пропуск між однаковими словами *родилось* у репліках Афанасія та Єрмолая.

⁹⁷ У списку Б і В: *тварь*.

⁹⁸ У списку Б: *существо*.

⁹⁹ Сподучник и подано за списком Б (у списку А його немає).

¹⁰⁰ Теологи пояснюють сенс Божої *економії* так: “Бог безугодно ‘сходить у світ’ діями свого промыслу через власну економію, що в буквальному розумінні означає ‘домобудівництво’ чи ‘домоправління’. А виповнюючи ‘повноту часів’, Божя Премудрість, котра діє у світі як сила, енергія, промысел, входить в історичний процес як Персона. Іпостасна Премудрість Отця ‘створює собі дім’ – пречисту плоть Діви, сприйняту на себе Словом” [Лосский Вл. Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Мистическое богословие. – Киев, 1991. – С. 186]. Одним словом, *економія* – це всі зовнішні прояви Бога, тобто Трійця, пізнавана в її стосунку до творива.

¹⁰¹ Дмитро Чижевський каже з приводу цієї думки, що її взято з «Правил святого богослів'я» (№ 447) Алана Лілльського (1128–1202 рр.). Друге джерело, що його називає Чижевський, – це «Книга двадцяти чотирьох філософів» (1-ша частина, I–II, ii), де подано таке окреслення Бога: “нескінченна куля, що її осереддя є повсюди, а обоводу немає ніде” (“Deus est sphaera infinita, cuius centrum est ubique, circumferentia nusquam”) [див.: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й переднє слово проф. Леоніда Ушкалова. – Харків, 2004. – С. 43; пор.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 191]. Очевидно, Алан Лілльський запозичив це окреслення саме з «Книги двадцяти чотирьох філософів». Та й загалом, воно стало дуже популярним у Європі, починаючи з XIII ст. [див.: Курціус Е.-Р. Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онішко. – Львів, 2007. – С. 136 (прим.), 393]. Його добре знали й українські інтелектуалісти XVII–XVIII ст. Наприклад, Іван Максимович писав про Бога таке: “...ест Бог сфера, сієст коло разумное, егоже кентр вездѣ, круг обводный нигдеже, или окруженіє мѣстом не облечено нигдѣ...” [Максимович І. Θέαιτρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 256 (зв.)].

¹⁰² Неточна цитата з Книги Псалмів 112 (113): 5. Пор.: **Ктò ѡкѡ гдѣ вѣтъ нѡшъ**; Є також народна приказка: “Хто як Бог!” [Франко, № 1195].

¹⁰³ У списку Б слова *длятого* немає. У списку В натомість стоїть слово *потому*.

¹⁰⁴ Коло належить до найулюбленіших символів Сковороди [див.: Čyževskij D. Skovoroda-Studien: I. Skovoroda und Angelus Silesius // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1930. – Bd. VII. – S. 1–2, 9; Tschizewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. – München, 1974. – S. 38–45]. Філософ називав безпочатковим і безконечним *колом* Бога, говорив про *коло* як про символ вічності, про “доброкруглість” істини, про *коло* як про джерело всіх інших фігур, про коловий рух душі та всього творива, яке, виливаючись із Абсолютного, стремить до нього назад. “Віцефігурами” *кола* в Сковороди постають численні образи: *хлібина*, *монета*, *жорна*, *виноград*, *корона*, *намисто*, *яблуко*, *сонце* тощо. Джерелом сквородинського образу *кола* є передовсім християнський платонізм (Климент Олександрійський, Оріген, Діонісій Ареопагітський, Еріугена, Бонавентура й інші) та емблематика. Зрештою, Сковорода йде тут услід за ранішими українськими авторами. Варто пригадати, наприклад, те, що Іоанікій Галятовський уподібнював до *кола* Бога [див.: Галятовський І. Месія правдивий. – Київ, 1669. – Арк. 102 (зв.)], він-таки та Стефан Яворський говорили про *коло* вічності (“...коло вѣчность сімболизует, же як в колѣ

нѣмаш ни конца, ни початку, так вѣчность ни початку, ни конца не маєт...” [Галатовський І. Небо нове. – Львів, 1665. – Арк. 4 (передмова, б.п.); пор.: Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 854]], а Лазар Баранович – про коло блаженства [див.: Баранович Л. Трубы словес проповідных. – Київ, 1674. – Арк. 204].

¹⁰⁵ Старовинний образ змія був поширений в емблематичній літературі. Див., наприклад, 615-ий малюнок зі збірки «Symbola et emblemata», що має назву «Змія свившаяся в круг и держащая хвост во рту» (підпис: “Такова есть вѣчность: ни начала, ни конца не имѣющая. Конечъ зависит от начала. Finisque ab origine pendet” [Емвлемы и символы избранные. – Санкт-Петербург, 1788. – С. 154–155]. До нього не раз зверталися й старі українські письменники. Скажімо, Симеон Полоцький подавав “знаменієм вѣчности” змія, що “огіб себе пригизает, во образ колеса свивается” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 115 (зв.) (друга пагін.)]. А ще на початку XVII ст. Захарія Копистенський писав: “Не длячого бовѣм иного заисте египетскіи філософовѣ еѣроулуфѣкѣс, тоєст назвиско речи виображенем означаючи, рок малевали, в той способ, уж в коло звившиися хвост аж до уст приводил, а по том зась разводил ся и разпущал, ено длятого, абы показали, иж рок где ся кончаєт, там знову початок берет, знову ся розводит, и до своєи клубы приходит” [Копистенський З. Оміліа, або Казанье на роковує память в Божѣ велебного блаженнои памяти отца Еліссеа в схиммонасех Свѣтіміа Плетенецкого // Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 164].

¹⁰⁶ Слово *всемогущія* подано за списками Б і В. У списку А його немає.

¹⁰⁷ У списку В: *зачалась*.

¹⁰⁸ Пор. звернені до Бога слова Мойсея: *и́ ѿще въпрѣсѣтъ мѧ, что́ ѿмѧ ємѧ, что́ рекѧ къ нѣмъ*; (Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 13).

¹⁰⁹ У списку Б: “всегда, вездѣ было, будет и есть”.

¹¹⁰ Див. прим. 507 до діалогу «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь мира».

¹¹¹ Слова “Одно другого не разнится, тож” подано за списками Б і В. У списку А їх немає.

¹¹² У списку Б: “о моем знать”.

¹¹³ Пор.: Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 14.

¹¹⁴ Гр. *ἀρτος* – ‘хліб’. У православній традиції це слово здавна відоме також у кириличній транслітерації. Досить пригадати хоч би «Молитву на благословеніє Артоса в день святяга неделя Пасхи» та «Молитву на раздробленіи Артоса в субботу свѣтлыя неделя» [див.: Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 217–220 (друга пагін.)].

¹¹⁵ Лат. *panis* – ‘хліб’.

¹¹⁶ Див.: Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 14; Книга пророка Ісаї 51: 12.

¹¹⁷ У списку Б: *говорил*.

¹¹⁸ Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8.

¹¹⁹ Трохи неточна цитата з Першого соборного послання св. ап. Івана 4: 8, 16. Пор.: *вѣтъ лѣвы ѣсть*.

¹²⁰ У списку Б: *разрешится*.

¹²¹ Слово *єсть* подано за списком Б (у списках А і В його немає).

¹²² Сковорода має на думці слова: *И́ рекѡхъ: ѿ, вѣко гдѧ, єдѧ ѡвольстѧтъ єсѧ мѧди сѧ ѧ ієрлѧма, рекѧ: мѧръ вѣдетъ вѧмъ; и сѧ, прѡѧде мѧчь дѧже до дѧши ѧхъ* (Книга пророка Єремїї 4: 10).

¹²³ Сковорода має на думці слова: *сѡво живоѡтно прѧдержѧще, въ похвалѧ мѧѢ въ дѧнь хрѧтовѧ* (Послання св. ап. Павла до филип’ян 2: 16).

¹²⁴ Книга Псалмів 101 (102): 27. Пор.: Книга Ісуса, сина Сирахового 14: 18; Книга пророка Ісаї 49: 9; 50: 6.

¹²⁵ Парафраза або Книги Псалмів 148 (149): 6 (пор.: повелѣніє положи, ѿ не мѣиш ѿдѣтъ), або Книги Притч Соломонових 8: 29 (пор.: ѿ ѣгда полагаѣше морю предѣлъ ѣгѡ, да воды не мѣиш ѿдѣтъ ѡустъ ѣгѡ), або Книги Премудрості Соломонової 1: 8 (пор.: ѿ не мѣиш ѿдѣтъ ѣгѡ ѡбличающъ сѣдъ).

¹²⁶ У списку Б слова *Аванасїї* немає.

¹²⁷ У списку Б слово *точно* стоїть перед словом *имѣет*.

¹²⁸ У списку Б: *то*.

¹²⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 5: 20. Пор.: полагающымъ горькое сладкое, ѿ сладкое горькое.

¹³⁰ У списку Б: *справимося*.

¹³¹ Див. прим. 363 до діалогу «Сумфонія, нареченная Книга Асхань».

¹³² У списку Б після слова *тогда* стоїть сполучник *и*.

¹³³ У списку Б: “до него и добратся можно”.

¹³⁴ У списку Б: *все*.

¹³⁵ У списку Б: *в образъ* (sic!).

¹³⁶ У списку Б прийменника *с* немає.

¹³⁷ Протиставлення образів “природа-мати” – “природа-мачуха” дуже давнє. Його можна знайти, скажімо, ще в «*Institutio oratoria*» Квінтіліана (XII, 1, 2) [див.: *Курціус Е.-Р.* Європейська література і латинське середньовіччя / Переклав з нім. Анатолій Онишко. – Львів, 2007. – С. 152].

¹³⁸ У списку Б: *ego*.

¹³⁹ Думку Єрмолая справді можна було потрактувати як “клевету”, чи “хулу”, на Бога. Пор., наприклад, окреслення “хулы”, що його подав Інокентій Гізель: “Хула же есть глаголаніе, писаніе или помышленіе, противное Богу или святым”, зокрема, коли хто каже, що “Бог есть неправеден, не помнящ о человеѣцъ...” [Гізель І. Мир с Богом человеѣку. – Київ, 1669. – С. 80].

¹⁴⁰ У списку Б: *лишняго*.

¹⁴¹ На цю тему Сковорода написав байку «Крот и Линкс».

¹⁴² Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 26–28. Пор.: **Воззрѣте на птѣицы не вѣсныя, ѿкъ не сѣютъ, ни жнѣтъ, ни собираютъ въ житницы, ѿ оцѣ вашѣ нбныи питаетъ ѿхъ. Не вы ли паче лѣши ѿхъ есте; Ктѡ же ѡ васѣ пекийсѧ можетъ приложити вѡзрастъ своемѣ лѣкотѣ единѣ; И ѡ ѡдежди чѣо печѣтѣсѧ; Смотрите крѣнѣ сѣльных, какѡ растѣтъ: не трѣждѣтсѧ, ни прѣдѣтъ.**

¹⁴³ Цю та попередню репліку подано за списком Б. У списках А і В їх немає.

¹⁴⁴ У списку Б: *тысяч*.

¹⁴⁵ Слово *родным* подано за списками Б і В. У списку А його немає.

¹⁴⁶ У списку Б цієї репліки немає.

¹⁴⁷ Неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода глыбока совѣтъ въ сѣрдцы мѣжа.**

¹⁴⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 4: 8. Пор.: **Дѣмъ еси веселіе въ сѣрдцы моѣмъ.**

¹⁴⁹ У списках Б і В: *спѣвает*.

¹⁵⁰ У списку Б: “в сердцѣ твоѣм”.

¹⁵¹ У списку Б слова *мое* немає.

¹⁵² Форму *ропоту* подано за списком Б (замість *ропот* у списку А і В).

¹⁵³ У списку Б слова *войн* немає.

¹⁵⁴ У списку Б слова *заговори* немає.

¹⁵⁵ У списку Б слова *скиптров* немає, а замість *похищенія* стоїть *похищеннаго*.

¹⁵⁶ Парафраза Дій св. апостолів 11: 8. Пор.: *гди, ѡко всако скверно иже нечисто николиже вниде во уста моѧ.*

¹⁵⁷ У списку В: *званіе*.

¹⁵⁸ Див. прим. 296–298 до діалогу «Беседа, нареченная двое». Схожа думка є, наприклад, у «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LXXVI, 6): «А благо – це лише те, що чесне; що ж схвалює юрба, в тому ні крихти правди, ані натяку на щось постійне» [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 268].

¹⁵⁹ Парафраза Дій св. апостолів 22: 11. Пор.: *И ѡкоже не видѣхъ ѿ славы свѣти ѡнаго, за рѣкъ ведомъ ѿ сѣнихъ со мною.*

¹⁶⁰ Парафраза Книги пророка Єремії 17: 1. Пор.: *Грѣхъ ізданнъ написанъ єсть писмомиъ желѣзнымиъ на нѡгти адамѡнтовѣ, начертанъ на скрижаи сердца ихъ и на рѡзѣхъ ѡмтарей ихъ.*

¹⁶¹ У списку Б: *дѣло*.

¹⁶² Прикметник *началороднаго* подано за списком Б (замість *начала роднаго* в списках А і В).

¹⁶³ У всіх трьох списках на цьому місці стоїть форма *глаголющим*. Однак цитовані слова в Біблії не належать Богові. Тому до змісту речення краще пасує форма *глаголющій*.

¹⁶⁴ Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.

¹⁶⁵ Парафраза Євангелії від св. Луки 12: 35. Пор.: *Да вѣдѣтъ чресла ваѡша препѡдѡсана.*

¹⁶⁶ У списку Б: *истинное*.

¹⁶⁷ Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 17. Пор.: *дхъ истины, єгѡже мѣръ не мѡжетъ прѣлѣти, ѡко не видитъ єгѡ, ниже знѣетъ єгѡ: вы же знѣете єгѡ, ѡко въ ваѡс прѣвызнѣетъ и въ ваѡс вѣдѣтъ.*

¹⁶⁸ У списку Б замість *всего свѣта* написано *всѣх*.

¹⁶⁹ У списках Б і В: *туда*.

¹⁷⁰ У списку Б: *вещи* (sic!).

¹⁷¹ Сковорода має на думці так званий “пробний камінь” (лат. *index*).

¹⁷² У списку Б: *испытывать*.

¹⁷³ Сковорода користується тут образами, котрі віддзеркалюють ідею Церкви як містичного Христового Тіла. Пор., наприклад, із міркуваннями Мелетія Смотрицького: “Аби не казав зір слухові: ти не належиш до тіла та є геть марним, – а слух аби не казав того самого нюхові, нюх – смакові, смак – дотикові. Бо якби все тіло перетворилося на око, де ж тоді був би слух? Якби все тіло стало слухом, де пак тоді нюх? А коли б усе тіло було нюхом, де ж таки смак? Де, нарешті, дотик, коли все тіло перетворюється на смак? Отож, Господь Бог розподілив тілесні чуття так, як була на те його воля. Хіба ж існувало б тіло, якби всі чуття злилися в одне? А так є п'ять чуттів, але одне-єдине тіло. Чуття не існують самі по собі й не заступають одне одного, бо так не було б тіла. Тому зір не може казати слухові: ти не належиш до тіла та є геть марним, – тіло не годне бути одним тільки оком, бо його складає таки п'ятірка чуттів. О, дав би то Господь Бог..., аби п'ять чуттів Христового Тіла, себто Церкви його святої, перебували один біля одного в... мирі та злагоді...” [Smotryc'kyj M. Verificacia niewinniści powtore wydania // Collected Works of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by David A. Frick. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 1. – P. 388].

¹⁷⁴ У списках Б і В цього речення немає.

¹⁷⁵ У списку Б: *нѣкой*.

¹⁷⁶ У списку Б: *слѣзти*.

¹⁷⁷ У списку Б: “без подсаживанія других”.

¹⁷⁸ Цей анекдот, відомий у пізніших записах під назвою «Не всі разом», був досить поширений і в поляків, і в українців, і в росіян [бібліографію варіантів див.: Сиваченко М. До історії української пареміографії: Г. С. Сковорода // Сиваченко М. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – Київ, 1974. – С. 62–63]. Наприклад, Володимир Даль подав такий його короткий варіант: “Да не все разом (сказал хмельной козак, который полез на коня, прося помощи угодников, и перекинулся через седло наземь)” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 548].

¹⁷⁹ У списку Б займенника я немає.

¹⁸⁰ Займенник я подано за списком Б. У списку А його немає.

¹⁸¹ У списку Б далі йде слово *отсюда*.

¹⁸² У списку Б: *пировное*.

¹⁸³ Див. прим. 4, 183 до циклу «Басни Харьковскія».

¹⁸⁴ Див. прим. 141 до діалогу «Наркісс».

¹⁸⁵ У списку Б – “щастлив ли и нещастлив ли” (sic!).

¹⁸⁶ Слова “ни к царствованію Давидову” подано за списками Б і В. У списку А їх немає.

¹⁸⁷ Форму *сему* подано за списком В (замість *нему* у списках А і Б).

¹⁸⁸ Парафраза Книги Псалмів 144 (145): 17. Пор.: *Прѣвъ гдѣ во всѣхъ пѣтѣхъ своѣхъ ѿ прѣбѣнь во всѣхъ дѣлѣхъ своѣхъ*. Думка Сковороди про всеосяжність щастя помітно вирізняється на тлі міркувань киево-могилянських філософів, позначених виразними рисами християнського ексклюзивізму. Наприклад, Стефан Калиновський писав: “Аристотель та інші античні філософи, які були позбавлені світла віри, а тому й не пізнали надприродного щастя, визнавали [блаженство] тільки природне, яке не може бути справжнім блаженством” [Калиновский С. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика // Памятники этической мысли на Украине XVII – первой половины XVIII ст. / Сост., пер. с лат., вступительная статья и прим. М. В. Кашубы. – Киев, 1987. – С. 111; пор.: Олексюк В. Християнська основа української філософії. – Київ, 1996. – С. 150].

¹⁸⁹ У списку Б: *хату*.

¹⁹⁰ У списку Б: *хата*.

¹⁹¹ Лат. *senatus*. Сковорода вживає це слово іронічно, спираючись на його етимологію (від *senex* – ‘старий’). У своєму перекладі Ціцеронового трактату «De senectute» філософ зауважив, що римську найголовнішу раду називали “сенатом, то есть старшиною”.

¹⁹² У списку Б: *набрать*.

¹⁹³ Ця оповідка була досить поширена у фольклорі, зокрема українському, де існує понад два десятки її варіантів [див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 46–48]. Найбільше цих сюжетів належить до групи казок та анекдотів про дурнів [див., наприклад: Сумцов Н. Разыскания в области анекдотической литературы. Анекдоты о глупцах. – Харьков, 1898. – С. 33–34; пор.: Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка / Составители: Л. Г. Бараг, И. П. Березовский, К. П. Кабашников, Н. В. Новиков. – Ленинград, 1979. – С. 277 (1245)].

¹⁹⁴ У списку Б слова *обратно* немає.

¹⁹⁵ У списку Б: *ими*.

¹⁹⁶ Слова “сказал Монах” подано за списком Б. У списках А і В їх немає.

¹⁹⁷ Про цей сюжет див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 46–48; Ласло-Куцюк М. Апофеоз світла у творчості Григорія Сковороди // Ласло-Куцюк М. Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 84–89.

¹⁹⁸ Як зазначила Магдалина Ласло-Куцюк, це ім’я має символічний характер, оскільки *іш* (יֵשׁ) – по-давньоєврейському означає “людина”, “чоловік” [див.: Ласло-Куцюк М. Апофеоз

світла у творчості Григорія Сковороди // Ласло-Куцюк М. Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 85]. Можна послатися, наприклад, на Першу книгу Мойсееву: Буття 2: 23 або на Книгу Йова 1: 1.

¹⁹⁹ *Мут* (євр. *תּוּט*) – інфінітив дієслова “помирати”, а однокореневий іменник *māwet* (мавет) означає “смерть” [див.: The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon. – Peabody, Mass., 1999. – Р. 559–560; див. про це: Ласло-Куцюк М. Апофеоз світла у творчості Григорія Сковороди // Ласло-Куцюк М. Боги світла і боги темряви. – Бухарест, 1994. – С. 85].

²⁰⁰ У списку Б: *опера* (sic!).

²⁰¹ Див. прим. 105 до циклу «Сад божественных гѣсней».

²⁰² У списку Б цього речення немає.

²⁰³ Перша книга Мойсеева: Буття 1: 2.

²⁰⁴ У своїх творах («Кольцо», «Silenus Alcibiadis») Сковорода цитує цю “молитву” по-церковнослов’янському та по-грецькому, називаючи її автором Зороастра. Насправді – це перший рядок VIII-го з так званих Орфічних гімнів, який має назву «Геліосу». У російському перекладі, дуже близькому до перекладу Сковороди, він звучить так: “Внемли, блаженный, всезрящий, имущий всевечное око” [Античные гимны / Под ред. А. А. Тахо-Годи. – Москва, 1988. – С. 188].

²⁰⁵ У списку Б: *званіям*.

²⁰⁶ У списку Б: *обвѣщуется*.

²⁰⁷ У списку Б: *смотрят*.

²⁰⁸ У цьому контексті сквородинське *мір* дуже нагадує уявлення Кирила Ставровецького про “злостивий світ”, який існує побіч трьох інших світів: видимого, невидимого та людини [див.: Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословіи. – Унів, 1692. – Арк. 44 (зв.), наст.].

²⁰⁹ У списку Б: *кручится* (sic!).

²¹⁰ У списку Б: *тъннит* (sic!).

²¹¹ Слова *Есть ли* подано за списками Б і В (замість *Если* в списку А).

²¹² Фраза “всевидающее око” зринає в молитовних текстах. Пор., наприклад: “...благодаря всемъ всевидящимъ своимъ окомъ нано призри...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 171 (друга пагін.)].

²¹³ У списку Б цього слова немає. Христос вітається словом *радѣйтесь* в Євангелії від св. Матвія 5: 12; 28: 9 та в Євангелії від св. Луки 10: 20; 15: 6, 9.

²¹⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до филип’ян 4: 7. Пор.: *миръ вѣѣтъ, превосходѣтъ всѣмъ ѡумъ*.

²¹⁵ Євангелія від св. Луки 2: 14.

²¹⁶ Слів “Слава в вышнихъ Богу... вѣтается Миромъ” у списку Б немає.

²¹⁷ Євангелія від св. Матвія 10: 12; Євангелія від св. Луки 10: 5.

²¹⁸ Євангелія від св. Луки 24: 36; Євангелія від св. Івана 20: 19, 21, 26.

²¹⁹ Євангелія від св. Івана 13: 34.

²²⁰ Парафраза Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: *миръ ѡставлю вамъ, миръ мой даю вамъ: не ѣкоже миръ даѣтъ, ѣзъ даю вамъ. Да не смѣшается сердце ваше, ни ѡустрашаетъ*.

²²¹ У списку Б: *яблуню*.

²²² У списку Б цього слова немає.

²²³ У списку Б далі йде сполучник *и*.

²²⁴ “Копирсання в землі” вже в улюблених Сковородою латинських класиків поставало втіленням марнотних людських прагнень. Наприклад, Сенека писав у «Моральних листах до Луцілія» (СХ, 9): “Ми ж, відвернувши душу від божественного споглядання, скерували її на нікчемне та вбоге, аби вона слугувала жадобі, аби, полишивши світ, його прекрасні обрії і тих, що всім керують, володарів, копирсалась у землі, промишляючи, яке б то ще з неї викопати зло, не вдовольняючись тими, що на виду, благами” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 492].

²²⁵ Див. прим. 166 до діалогу «Наркісс».

²²⁶ Схожі міркування висловлював і учитель Сковороди Георгій Кониський, який писав: “Мудрецы вѣка нашего прилѣжно испытуют о естествѣ Божіих тварей, чудных произрастѣній и ископаемостях земли, кои доселѣ дѣйствительно были тайною, а нынѣ содѣлались во многом открытыми... Похваляя, однако, любопытство и труд их, не станем притом стыда нашего таить, что рѣдко кто-либо испытует о тайнах спасенія нашего...” [Кониський Г. Слово в день Рождества Христова // Собрание сочиненій Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. – Санкт-Петербург, 1835. – Ч. 1. – С. 265–266].

²²⁷ У списку Б: “оными (видиш) наполняется”.

²²⁸ Можливо, Сковорода має на думці Біг Бен.

²²⁹ У списку Б цього слова немає.

²³⁰ У списку Б: *умалается*.

²³¹ Ця думка в українській літературі XVII–XVIII ст. була ледь не загальником, починаючи з творів о. Віталія Дубенського (“В истинном познаніи самага себе возлежит высота премудрости Христовы. В сравненіи тоя премудрости всяческое наученіе ест невѣдѣніе. Аще бы и всѣх любомудрческих ученій имѣл совершенное познаніе, кая от сего полза, егда себе не вѣси, обходиши внѣуду и надѣешися многа вѣдѣти, ничтоже вѣдуще о себѣ” [Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота человѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 57]) та Захарії Копистенського (“Барзо бовѣм естъ реч позитечная, же человек самого себе познавает. ...Мнози многая свѣдят, самѣх же себе не знают. Бо нѣкоторые мають вѣдомость около живіолов, яко філософове, другіи вѣдомость комплексіи, яко лѣкарове, инши о тѣлах небесных, яко астрологове, инши зась о справах мѣсцких, яко юристове, але о самых собѣ вѣдомости не мають...” [Копистенський З. Омліліа або Казанье на роковую память в Бозѣ велебного блаженной памяти отца Єліссеа в схиммонасах Євтіміа Плетенецкого // Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 169].

²³² У списку Б: *силностію*.

²³³ Парафраза Книги Псалмів 58 (59): 7. Пор.: ѡ възлѣчѣтъ ѡкоу пѣсѣ.

²³⁴ У всіх трьох списках речення закінчується словом *гибнуцій*. Переставляємо крапку з огляду на зміст речення, а також на автентичну форму відповідного вірша Біблії (Книга Псалмів 57 (58): 4).

²³⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 57 (58): 4. Пор.: Ѡчѣдѣишасѣ грѣшницы ѡ ложеснѣ, завладѣиша ѡ чрѣва.

²³⁶ Фраза *ѡзъ ѣсмь* зринає в Першій книзі Мойсеевій: Буття 17: 1, а потім багато разів.

²³⁷ Друга книга Мойсеева: Вихід 3: 14.

²³⁸ У списках Б і В: *исправились*.

²³⁹ Очевидно, Сковорода має на думці слова: **Не всі ли сѣть сдѣжѣннїи дѣси, вѣ сдѣженіе посмѣієни за хотѣишихъ наслѣдовати спїніе;** (Послання св. ап. Павла до євреїв 1: 14).

²⁴⁰ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 19. Пор.: вѣ поѣтъ лица твоего снѣси хлѣбъ твоѣ, дождеже возвратишиса вѣ зѣмлю, ѿ неѣже взѣтъ єси: ѣкѡ зѣмля єси, ѿ вѣ зѣмлю ѡйдеши.

²⁴¹ Див. прим. 65 до діалогу «Бесѣда 2-я, нареченная Observatorium. Specula. Еврейски: Сіон».

²⁴² У списку Б: *краснѣет*.

²⁴³ У списку Б: *шар земный*.

²⁴⁴ Цього слова в списку Б немає.

²⁴⁵ У списку Б: *И*.

²⁴⁶ У літературно-меморіальному музеї Григорія Сковороди в с. Сковородинівка (Золочівського р-ну Харківської обл.) зберігається кишеньковий годинник Сковороди лондонської фірми «Bagwington» [див.: Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди: фотопутівник. – Сковородинівка, 2007].

²⁴⁷ У списку Б: “несмѣли и совершенія трудны” (sic!).

²⁴⁸ У списку Б: *окруженієм*.

²⁴⁹ Наймення; від лат. *titulo* – ‘називати’.

²⁵⁰ У списку Б: *кои* (sic!). У списку В: *кой*.

²⁵¹ Сковорода має на думці слова: **Рѣхъ ізданнъ написанъ єсть писаломъ желѣзнымъ на нѣгги адалмѣнтовѣ** (Книга пророка Єремїї 17: 1).

²⁵² Пор.: “Знает, що в людей в горшках кипит” [Климентій Зіновійв. Вірші. Приповіді посполиті. – Київ, 1971. – С. 226]; “Знає, що в людей в горшках кипить” [Номис, № 4809]; “Вона знає, що у нас і в борщі кипить” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 476].

²⁵³ У списку Б: “таковой мудрецъ”.

²⁵⁴ Сковорода має на думці слова: **кѣпнѡ же ѿ прѣзды ѡчѣтсѡ ѡбхѡдити домы, не тоѣю же прѣзды, но ѿ блады ѿ ѡплазы, глаголющѡ, ѣже не подовѣтъ** (Перше послання св. ап. Павла до Тимофія 5: 13).

²⁵⁵ Схожий мотив є в Симеона Полоцького. Пор.: “...не гаждаются здѣ художества свободная, грамматика, риторика, філософія и прочая, яко зѣло суть полезна во гражданствѣ и к духовной премудрости пособствена, но обхуждаются здѣ разумъ естественнаго, художествомъ тѣх хитростію изощреннаго, Божию словеси непокорство, егда кто на естественные вины взирая, Божию не повинуется слову, та мудрость міра сего буйство єсть у Бога...” [Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 225].

²⁵⁶ У списку Б: *выбору*.

²⁵⁷ Форму *доказал* подано за списком В. У списках А і Б: *доказав*.

²⁵⁸ Парафраза Книги Псалмів 118 (119): 137). Пор.: **Прѣнъ єси, гди, ѿ прѣви сѣди твоѣ**.

²⁵⁹ У списку Б: *наказывает*.

²⁶⁰ Пор.: “Не за те бито, що ходила в жито, а за те, що вдома не ночувала” [Номис, № 7238; Франко, № 418].

²⁶¹ У списку Б: *посторонние* (sic!).

²⁶² У списку Б: *кафтолическая*.

²⁶³ Від гр. *καθολικός* – ‘всезагальний’. Памва Беринда тлумачив слово “католическая” як “соборная, повсехная” [Беринда П. Лексікон славенороскій и имен толкованіє. – Київ, 1627. – Ст. 417].

²⁶⁴ Слово *божницы* подано за списком В. У списках А і Б його немає.

²⁶⁵ Цю надзвичайно поширену фразу Сковорода міг взяти, наприклад, у Плутарха (Quomodo possit adulator ab amico internosci, 49a) [див.: Plutarchi Chaeronensis Moralia.

²⁹⁶ У списку Б далі йде сполучник *и*.

²⁹⁷ Форму *сей* подано за списком В. У списках А і Б: *всей*.

²⁹⁸ У списку Б: “в упокоєніє”.

²⁹⁹ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 10. Пор.: *ѡблечѣ бо мѧ въ рїзѧ спїнѧ и ѡдѣждєю вєсѣлїѧ (ѡдѣѧ мѧ)*.

³⁰⁰ Парафраза Книги Псалмів 80 (81): 17. Пор.: *и напїтѧ ѧхъ ѿ тѣѧ пшенїчна, и ѿ кѧмене мѣда насѣти ѧхъ; и тѣѧ пшенїчна насыщѧѧй тѧ*. У списку Б натомість: *мука*.

³⁰¹ Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 9. Пор.: *добрѡ бо вѣрїтїю ѡутверждѧти сєрдцѧ*.

³⁰² Григорій Богослов (Назіанзин) (гр. *Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Ναζιανζινός*) (бл. 330–390 рр.) – великий грецький філософ, поет, богослов та церковний діяч, один із найвидатніших представників східної патристики.

³⁰³ Сковорода перекладає початок 23-ї гомілії Григорія Богослова: “*Εἰρήνη φίλη... ἣν Θεοῦ τε εἶναι ἀκούομεν καὶ ἧς Θεὸν, τὸν Θεὸν καὶ αὐτόθεον, ὡς ἐν τῷ. »Н εἰρήνη τοῦ Θεοῦ«*. καὶ »Ὁ Θεὸς τῆς εἰρήνης«” [Patrologiae cursus completus. Series graeca / Ed. J.-P. Migne. – Paris, 1857. – Т. 35. – Col. 1132A]. Пор.: “Любий мир – мій труд і моя похвала, про який чуємо, що він Божий, що Бог є його Бог, та що сам Бог так іменується, як-от у цих словах: *мир Божий* (Фил. 4: 7); *Бог миру* (2 Кор. 13: 11); *Він бо наш мир* (Еф. 2: 14), – і який ми, попри все це, не шануємо!” [Святитель Григорий Богослов, архиепископ константинопольский. Собрание творений: В 2 т. Репринтное изд. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994. – Т. 1. – С. 336].

³⁰⁴ Послання св. ап. Павла до колосян 3: 15.

³⁰⁵ Сковорода має на думці слова: *коль краснѣ ногѧ благовѣствѡщихъ мїръ* (Послання св. ап. Павла до римлян 10: 15).

³⁰⁶ Сковорода має на думці слова: *Мїръ ѡставляю вѧмъ* (Євангелія від св. Івана 14: 27).

³⁰⁷ Сковорода має на думці слова: *и мїръ вѣїѧ, превосходѧѧ всѧкъ ѡмъ* (Послання св. ап. Павла до филипп'ян 4: 7).

³⁰⁸ Це речення подано за списком Б. У списках А і В його немає.

³⁰⁹ У списку Б: *лучшее*.

³¹⁰ У списках Б і В цього слова немає. Далі починається нове речення.

³¹¹ Парафраза Євангелії від св. Луки 16: 8. Пор.: *сынове вѣѧ сєгѡ мѧдрѣѧши пѧче сынѡвъ свѣѧ*.

³¹² У списку Б: *обманутся*.

³¹³ Парафраза Книги Псалмів 1: 1. Пор.: *Блжєнъ мѧжъ, ѧже не ѧде на совѣтъ нечєстївѡхъ*.

³¹⁴ Очевидно, це парафраза Апокаліпсису 14: 5. Пор.: *и во ѡстѣхъ ѧхъ не ѡверѣтєсѧ лєсть: вєзъ порѡѧ ко сѣтъ прєдъ прѣѧѡмъ вѣїѧмъ*.

³¹⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 14: 27. Пор.: *Мїръ ѡставляю вѧмъ, мїръ мѡѧ даю вѧмъ: не ѧкоже мїръ дѧєтъ*.

³¹⁶ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Пор.: *Вєсѣлїє сѣрдцѧ живѡтъ чєловѣѧ, и рѧдованїє мѧжѧ долгодѣнствїє*.

³¹⁷ Неточна цитата з Другого послання св. ап. Павла до коринтян 13: 11. Пор.: *И вѣѧ любвѣ и мїра вѣдєтъ сѧ вѧми*.

³¹⁸ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14. Пор.: *Тѡѧ бо єсть мїръ нѧшъ*.

³¹⁹ Такі антитетичні конструкції є прикметною рисою стилю Сковороди. Особливо цікаві під цим оглядом його тричленні антитетичні формули, які, на думку Дмитра Чижев-

ського, є хіба що в Аврелія Августина [див.: *Čyževskýj D. Literarische Lesefrüchte. Zu einer dichterischen Formel Skovorodas // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1941. – Bd. XVII. – S. 110*].

³²⁰ Фразу “свѣт незаходимый” узято з церковних піснеспівів. Див., наприклад: “Вскую мя еси отринул, свѣте незаходяй” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 445].

³²¹ Займенник *ты* подано за списком Б. У списку А його немає.

³²² Мабуть, це парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 16. Пор.: *сила бо бжѣа єсть во спсєніє всѣкомѣ вѣрѹющеѣмѣ*.

³²³ Гр. *ἀρετή*, лат. *virtus*.

³²⁴ У списку Б: *посмѣхъ*.

³²⁵ Сковорода має на думці слова: *сынове вѣка сегѡ мѡдрѣйши пѣче сынѡвъ свѣта въ рѡдѣ своѣмѣ сѣтъ* (Євангелія від св. Луки 16: 8).

³²⁶ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *ѡце вы пѣтѣмѣ бжѣимѣ ходѣмѣ єсѣ, жѣмѣ вы въ мѣрѣ во вѣмѣ вѣчноє* (Книга пророка Варуха 3: 13).

³²⁷ У списку Б: *имѣющим*.

³²⁸ У списку Б далі йде сполучник *а*.

³²⁹ Пор.: Книга Ісуса Навина 13: 20.

³³⁰ Трохи неточна цитата з П'ятої книги Мойсеевої: Повторення Закону 34: 7. Пор.: *не ѡтємнѣстѣ ѡчи єгѡ, ни ѡстѣстѣ ѡустнѣ єгѡ*.

³³¹ Див. прим. 320.

³³² У списку Б: *гарячо*.

³³³ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *настѣвѣю же тєбѣ на течєніѣ прѣвѣа* (Книга Притч Соломонових 4: 11).

³³⁴ Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 16–18.

³³⁵ Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 17.

³³⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *пѡнѣдѣвъ себѣ всѣдѣшнѡ, да ѡспѡлнитѣ вѣше ѡнѣніє слѣжвы ѡже ко мнѣ* (Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 30).

³³⁷ Євангелія від св. Матвія 7: 7; Євангелія від св. Луки 11: 9. Слова “и обряцете” подано за списком Б. У списку А їх немає.

³³⁸ У списку Б цього слова немає.

³³⁹ У списку Б: *лукавство*.

³⁴⁰ Слова *мѣръ ѡ рѣдѡсть* зринають у Посланні св. ап. Павла до римлян 14: 17. Див.: *Нѣсть бо цѣтѡ бжѣє вѣшно ѡ питѣє, но прѣвѣа ѡ мѣръ ѡ рѣдѡсть ѡ дѣѣ стѣ*.

³⁴¹ У списку А: “Се єсть жѣзни”; у списку Б: “сеѣ дєнь жѣзни”. Виходячи зі змісту, найвірогіднішою видається конструкція: “Се єсть жѣзнѣ...”.

³⁴² Гр. *διάβολος* утворено від дієслова *διαβάλλω* – ‘зводити наклеп, оббріхувати’. Отже, *диявол*, окрім усього іншого, означає “наклепник”.

³⁴³ Можливо, це парафраза Першої книги параліпоменон 29: 11. Пор.: *тѣ всѣмѣ, ѡже на нѣсѣ ѡ на зємѣ, вѣстѣвѣши*.

³⁴⁴ Євангелія від св. Матвія 6: 9; Євангелія від св. Луки 11: 2.

³⁴⁵ Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

³⁴⁶ Парафраза Євангелії від св. Матвія 6: 13; Євангелії від св. Луки 11: 4. Пор.: *но ѡзбѣви нѣсѣ ѡ лѣкѣвѣмѣ*.

³⁴⁷ Трохи неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 30: 23. Останнє слово має форму: *чєловѣка*.

³⁴⁸ У списку Б: “с печи”.

³⁴⁹ Очевидно, Сковорода має на думці короля Леонії та Кастилії Альфонса X-го (Мудрого) (1221–1284 рр.) – письменника й ученого, видавця астрономічних таблиць, – про якого Феофан Прокопович писав: “...Магометанські араби і з ними Альфонс, іспанський король, крім цих двох рухів зореносної орбіти [Птолемеєвих], відкрили якийсь третій, завдяки якому вона, наприклад, то відходить від знаків рівнодення на схід, то знову наближається до них. Цей рух вони назвали тремтінням...” [Прокопович Ф. Натур-філософія, або Фізика // Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. – Київ, 1980. – Т. 2. – С. 325]. Раніше про цього короля згадував Софроній Почаський: “Юж не кроль мавританській сфери модерует, / Леч найвишшій Монарха сам небом керует” [Почаський С. Εὐχαριστηριον, або Вдячність ясне превелебнѣйшому в Христѣ его милости господину отцу кир Петру Могилѣ // Титов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII в.в.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 301].

³⁵⁰ Парафраза Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: Нарѡдъ же вѣрѡвавшемъ вѣ сѣрдце њ дѡшѡ ѣдїна.

³⁵¹ У списку Б: *желаєт*.

³⁵² Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 18.

³⁵³ У списку Б далі йде сполучник *и*.

³⁵⁴ Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

³⁵⁵ У списку Б цього слова немає.

³⁵⁶ Див. прим. 162 до циклу «Басни Харьковскія».

³⁵⁷ У списку Б слів “с Богом, тѣм мирняє” немає.

³⁵⁸ У списку Б: *здравіє*.

³⁵⁹ Див. прим. 244 до діалогу «Разглагол о древнем мірѣ».

³⁶⁰ У списку Б: “бунтующих ея”.

³⁶¹ Золотник – стара російська міра ваги; дорівнювала приблизно 4 грамам.

³⁶² У списку Б: “З золотника токмо”.

³⁶³ Парафраза Книги Псалмів 83 (84): 8. Пор.: Пѡбѡдѡтъ ѡ сїлы вѣ сїлѡ: ѡвѣтсѡ бѣтъ богѡвъ вѣ сїѡнѣ.

³⁶⁴ Книга Псалмів 83 (84): 6.

³⁶⁵ Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: прѣйдѣ дѡшѡ нѡша вѡдѡ непѡстоѡннѡ.

³⁶⁶ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 55: 12. Пор.: Со весѣлїемъ бо ѡзѡдѣте.

³⁶⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: помышлѣнїѡ сѣрца єгѡ вѣ рѡдѣ ѡ рѡдѣ.

³⁶⁸ Парафраза Книги пророка Ісаї 2: 3. Пор.: прїдїте, ѡ вѡзѡдемъ на гѡрѡ гдїню ѡ вѣ дѡмѣ бѣѡ іѡкѡвлѡ.

³⁶⁹ Книга Псалмів 83 (84): 3.

³⁷⁰ Книга пророка Ісаї 55: 12.

³⁷¹ Книга Ісуса, сина Сирахового 1: 12.

³⁷² Парафраза Книги пророка Ісаї 9: 6. Пор.: велїка совѣта ѡгїтѡ.

³⁷³ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 27. Пор.: ѡ стѣхъ послѡ вѣдѡщїѡ тѡ.

³⁷⁴ Друга книга Мойсеева: Вихід 23: 20.

³⁷⁵ Неточна цитата з Другої книги Мойсеевої: Вихід 23: 21. Пор.: вѡнїѡ сѡвѣ ѡ послѡшѡїѡ єгѡ, ѡ не ѡслѡшѡїѡ єгѡ: не ѡбнїтѡ бо тѣбѣ, ѡмѡ бо моѣ єстѣ на нѣмѡ.

³⁷⁶ Мелхіседек є “месійним типом”, тобто прообразом, Христа. Скажімо, Дмитро Туптало у своєму «Літописі» писав: “Бяше же Мелхіседек образ и подобіє Сына Божїя”

[Туптало Д. Лѣтопись // Сочиненія святаго Димитріа, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1842. – Ч. 4. – С. 365; пор., наприклад: Суразький В. О единой, истинной, православной вѣрѣ. – Остріг, 1588. – Арк. 186–186 (зв.)]. Пригадаймо також слова молитви: “Священник сый во вѣки, по чину Мелхиседекову, Христе Спасе мой...” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 279].

³⁷⁷ Сковорода має на думці слова: *власѣ главы вѣшеа не погнѣнетъ* (Євангелія від св. Луки 21: 18).

³⁷⁸ Мабуть, це контамінація біблійних фраз *внемли себѣ* (див., наприклад: Перша книга Мойсеева: Буття 24: 6) та *Вонни крѣпцѣ* (П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 12: 23).

³⁷⁹ Можливо, це парафраза Книги пророка Ісаї 26: 2. Пор.: *Ѡвѣрзите вратѣ, да внїдѣтъ лѣдѣ хранѣщїи прѣвдѣ и хранѣщїи истинѣ*.

³⁸⁰ Пор.: *Возмїте вратѣ кнѣзи вѣша, и возмїтесѣ вратѣ вѣчнаа: и внїдетъ црѣ славы* (Книга Псалмів 23 (24): 7, 9). У списку Б слів “правды...” Другой: “Возмите врата...” немає.

³⁸¹ Книга Псалмів 83 (84): 2.

³⁸² Неточна цитата з Четвертої книги Мойсеевої: Числа 24: 5–6. Пор.: *коль доврїи домин твої, іаквѣ, и кѣцы твоѣ, іїлю: іакв дѣвѣавы ѡсѣнѣмѣмѣ и іакв сѣдїе при рѣкѣхѣ, и іакв кѣцы, іажѣ водѣрѣзи гдѣ*.

³⁸³ У списку Б цього слова немає.

³⁸⁴ Пор. зі словами молитви: “Господи Ісусе Христе Боже наш, хлѣбе ангелскїй, хлѣбе живота вѣчнаго” [Могила П. Євхологон, або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646. – С. 219 (друга пагін.)].

³⁸⁵ Сковорода має на думці слова: *и мелхїсѣдѣкъ црѣ салїмскїй иѣзнесѣ хлѣбы и вїно* (Перша книга Мойсеева: Буття 14: 18).

³⁸⁶ Сковорода має на думці слова: *Рече же къ немѣ: возмїи мнѣ юницѣ трилѣтнѣ и кѣзѣ трилѣтнѣ и ѡвнѣ трилѣтна, и гѣрицѣ и гѣлѣа* (Перша книга Мойсеева: Буття 15: 9).

³⁸⁷ Євангелія від св. Луки 14: 15.

³⁸⁸ У списку Б: “сюди всѣм”.

³⁸⁹ У списку Б: *исполнить*.

³⁹⁰ Книга Йова 5: 19.

³⁹¹ Парафраза Книги пророка Ісаї 35: 10. Пор.: *Ѡбѣже волѣзнь и печѣль и въздѣхѣніе*.

³⁹² «Номоканон» називає “вѣчебницею” храм Божий: “Понеже пришел еси во вѣчебницу, да не неисцѣлен отидеши” [Номоканон, си ест Законоправилник. – Київ, 1629. – С. 6].

³⁹³ Євангелія від св. Матвія 6: 10; Євангелія від св. Луки 11: 2.

³⁹⁴ Книга Псалмів 118 (119): 137.

³⁹⁵ Трохи неточна цитата з Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 6. Пор.: *и вѣрова дѣвѣмѣ вѣѣ*.

³⁹⁶ Книга Псалмів 33 (34): 2.

³⁹⁷ Перше послання св. ап. Павла до солунян 5: 18.

³⁹⁸ Можливо, Сковорода має на думці слова: *всѣ слышѣщїи вѣѣтъ твоѣ воспїѣмѣтъ рѣкѣмѣи ѡ тѣѣѣ* (Книга пророка Наума 3: 19).

³⁹⁹ Трохи неточна цитата з Книги пророка Ісаї 58: 11. Пор.: *и вѣдетъ вѣѣ твоїи съ тобою прїи: и насїтишисѣ, іакже желѣетъ дѣшѣ твоѣ, и кѣсти твоѣ ѡутѣчѣють, и вѣдѣтъ іакв вѣртоградѣ напоѣнѣ, и іакв истѣчникѣ, ємѣже не ѡскѣдѣ вода: и кѣсти твоѣ прозѣвѣдѣтъ іакв трава, и развѣтѣють, и наслѣдѣтъ рѣды родѣвъ*.

⁴⁰⁰ Слово *спирт* поширилося в Російській імперії за часів Петра I-го. Воно походить від англ. *spirit*, яке своєю чергою постало з лат. *spiritus* [про сквородинське окреслення

спирт-евхаристія див.: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 496, 502, 504].

⁴⁰¹ “Головний лікар” (від гр. *ἀρχίατρος*). Лікарем у християнській традиції заведено називати Христа. Див. прим. 51 до циклу «Сад божественных пѣсней».

⁴⁰² Сковорода має на думці слова: Самарянинъ же нѣкто грядый, прїїде надъ него, ѿ видѣвъ єго, милосѣрдова: ѿ пристѣпль ѡбвѣзѣ стрѣпы єго, возинѣа мѣсло ѿ вѣно: всадивъ же єго на свѣй скѣтъ, приведе єго въ гостинницѣ ѿ прилѣжѣ ємѣ (Євангелія від св. Луки 10: 33–34). Слід зазначити, що добрий самарянин символізує Христа. Пор.: “Самарянин ест Иисус Христос...” [Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дѣже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. – С. 160].

⁴⁰³ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 10: 36. Пор.: **И** вразѣ челѡвѣкъ домѣшнѣи єго.

⁴⁰⁴ Парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 13: 8. Пор.: **И**сѣ хрѣтѡсѣ вчѣра ѿ днѣсѣ тѡйже, ѿ во вѣки.

⁴⁰⁵ Див. прим. 144 до діалогу «Наркісс».

⁴⁰⁶ У списку Б: *отческим*.

⁴⁰⁷ Про фольклорні паралелі до сквородинського образу “неграмотного Марка” (Марко Багатий, Марко Проклятий, Марко Пекельний) див.: Мишанич О. Григорій Сковорода і усна народна творчість. – Київ, 1976. – С. 53–55.

⁴⁰⁸ Св. ап. Петро в церковній іконографії має за неодмінний атрибут ключ [див., наприклад: Степовик Д. Історія української ікони Х–XX століть. – Київ, 1996. – С. 252].

⁴⁰⁹ Схожа думка є, наприклад, у «Моральних листах до Луцілія» Сенеки (LXXXVII, 15): “Що може випасти на долю найнікчемнішої, найганебнішої людини, те не може бути благом” [Луцій Анней Сенека. Моральні листи до Луцілія / Переклав з латини Андрій Содомора. – Київ, 2005. – С. 337].

⁴¹⁰ Сковорода подає “золоте правило” етики в його негативній формі вслід за Біблією. Пор.: **и** єже ненавидиши, да ни коимѣже твориши (Книга Товїта 4: 15); **Всѣ** ѡубо, єлика ѣще хѡцете, да творѣтъ вамѣ челѡвѣцы, такѡ **и** вы творите имѣ: сѣ во єсть законъ ѿ пррѡцы (Євангелія від св. Матвія 7: 12) [див. про це: Erdmann E. von. Unähnliche Ähnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722–1794). – Köln; Weimar; Wien, 2005. – S. 449]. Схожі вислови є і в українській книжній (“чого сам утерпѣти не хочеш, того другому не чини” [Євангеліє учителное. – Київ, 1637. – С. 566]; “...никому не твори, чего сам себѣ не хочеш” [Старинные поучения переяславскому семинаристу при вступлении его в Киевскую Академию // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVI. – Янв. – С. 142]) та уснопоетичний (“Не роби нікому того, що тобі не мило”; “Чого сам не любиш, того і другому не чини”; “Чого сам собі не зичиш, того і другому не жадай” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 289]) традиції.

⁴¹¹ Пор.: “Мало вкусиш, більше ковтнеш” [Українські народні прислів’я та приказки: Дожовтневий період / Упорядники: В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут. – Київ, 1963. – С. 429].

⁴¹² Трохи неточна цитата з Книги Притч Соломонових 20: 5. Пор.: **Вода** глѡбока совѣтъ въ сѣрдцы мѣжа.

⁴¹³ Книга Притч Соломонових 5: 15.

⁴¹⁴ Дії св. апостолів 9: 19.

⁴¹⁵ Неточна цитата з Євангелії від св. Івана 17: 17. Пор.: сѣи ѿхъ во ѿстинѣ твоѣ.

⁴¹⁶ Див.: Євангелія від св. Матвія 9: 20–22.

⁴¹⁷ Парафраза Книги Притч Соломонових 5: 15–16. Пор.: Сынѣ, пій воды ѿ своихъ создавъ и ѿ твоихъ младенцевъ источника: да прензываются тебе воды ѿ твоего источника, во твоѣ же пѣти да прохѣдѣтъ твоѣ воды.

⁴¹⁸ Див. прим. 11 до циклу «Сад божественныхъ пѣсней».

⁴¹⁹ У списках: лукавствіе.

⁴²⁰ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 1: 16. Пор.: Ѳзмыйтеса, (ѿ) чисти вѣдите, ѿмийте лѣкѣства ѿ дѣшъ вашихъ.

⁴²¹ Пор.: Книга Йова 7: 1. Сковорода цитує це місце не за Єлизаветинською Біблією (пор.: **Не** ѿсхѣненіе ли житіе чловѣкъ на землѣ), яка дослівно збігається тут із Септуагінтою (пор.: “πότερον οὐχὶ πειρατήριον ἐστὶν ὁ βίος ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς γῆς”). У Вульгаті вжито ближчий за значенням до слова *брань* іменник *militia*, однак граматична конструкція тут не питальна, а стверджувальна: “militia est vita hominis super terram”. Старі українські письменники називали людське життя “раттю” (“Рать есть живот чловѣческой на земли, глаголет праведный Іов” [Діоптра, сирѣч Зерцало, або Изображеніе извѣстное живота чловѣческаго в мирѣ. – Кутейно, 1654. – Арк. 148 (зв.)]), “бранью” (“живот наш ест брань...” [Радивилівський А. Огородок Маріи Богородицы. – Київ, 1676. – С. 49]; “брань есть житіе чловѣческое на земли” [Туптало Д. Поученіе в недѣлю седмую по пасхѣ // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 5 ч. – Москва, 1782. – Ч. 1. – Арк. 54 (зв.)]), “Брань есть житіе наше, святой Іов говорит” [Туптало Д. Брань святого архістратига Міхаїла... // Сочиненія святого Димитрія, митрополита Ростовскаго: В 3 ч. – Киев, 1824. – Ч. 3. – С. 389]), “бранью и искушеніем” (“что есть жизнь чловѣческая, аще не брань и искушеніе” [Яворський С. Камень вѣры. – Київ, 1730. – С. 490]) тощо [див. також: Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліе учителное. – Рахманів, 1619. – Арк. 162 (зв.)–164 (зв.) (друга пагін.); Туптало Д. Руно орошенное. – Чернігів, 1680. – Арк. 23 (зв.); Полоцький С. Вечеря душевная. – Москва, 1681. – Арк. 5 (зв.), 305–305 (зв.); Максимович І. Молитва Отче наш. – Чернігів, 1709. – Арк. 60; Максимович І. Θέατρον, или Позор нравоучительный царем, князем, владыком. – Чернігів, 1708. – Арк. 312; Максимович І. Богомвсліе. – Чернігів, 1710. – Арк. 289; Горленко Й. Брань честнихъ семи добродѣтелей з седми грѣхѣхъ смертными // Святитель Иоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные кн. Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1907. – Ч. II: Святитель Иоасаф и его сочинения. – С. 183–212; Величковський П. Листи // Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. – Москва, 1892. – С. 225].

⁴²² Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12.

⁴²³ У списку Б: начало.

⁴²⁴ У списку Б: совѣта.

⁴²⁵ Пор.: скѣдѣсть тѣсна ѿ тма, скорѣвь ѿ тѣснотѣ ѿ тма (Книга пророка Ісаї 8: 22); у Вульгаті: “et ecce tribulatio et tenebrae dissolutio angustia et caligo persequens”. Списки А і Б відбігають від тексту Святого Письма (А: “Горе. Тма”; Б: “Гдѣ горей тма”).

⁴²⁶ Очевидно, це парафраза Книги Йова 10: 22. Пор.: ѿдѣже нѣсть свѣта.

⁴²⁷ Очевидно, Сковорода має на думці слова: Завѣтъ мой бѣ съ нѣмъ жизни ѿ міра (Книга пророка Малахії 2: 5).

⁴²⁸ Фраза дѣхъ ѿстины зринає в Євангелії від св. Івана 14: 17.

⁴²⁹ Фраза дѣхъ владѣющаго зринає в Книзі Екклесіястовій 10: 4.

⁴³⁰ Фразу сѣрдце чисто взято з Книги Псалмів 50 (51): 12.

⁴³¹ У списку Б: *написано*.

⁴³² Неточна цитата з Книги Псалмів 32 (33): 11. Пор.: *помышлѣніѧ срѣца єгѡ въ рѡдѣ ѡ рѡдѣ*.

⁴³³ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 44: 20. Пор.: *Ѡуѡвѣждѣ, ѡкѡ пѣпелѣ єсть сѣрдце ѡхѣ, ѡ прельщійтсѧ, ѡ ни єдинѣ мѡжетѣ дѣши своєѧ избѣвити*.

⁴³⁴ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 3: 15. Пор.: *тѡѡ тѡѡѡ блястѣ вѣдетѣ главѣ*.

⁴³⁵ Парафраза Книги Притч Соломонових 26: 11. Пор.: *Ѡкоже пѣсѣ, єгда возвратѣтсѧ на своѧ блѣвѡтѣни. Є ѡ народні приказки: “їсть пѣс і своѣ власні блювотѣни”; “Вертає пѣс на своѣ блювотѣни”* [Франко, № 14116, 30536].

⁴³⁶ У Біблії є фраза *во всѧ днѣ* (П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 5: 29).

⁴³⁷ Сковорода має на думці або слова: *прѣйдѣтѣ ѡ смѣрти въ живѡтѣ* (Євангелія від св. Івана 5: 24), або: *Ѡѡ вѣми, ѡкѡ прѣидѡхѡмѣ ѡ смѣрти въ живѡтѣ* (Перше соборне послання св. ап. Івана 3: 14).

⁴³⁸ Форму *сайгачным* подано за списком Б (замість *сагайдачным* у списку А).

⁴³⁹ Парафраза Євангелії від св. Івана 7: 38. Пор.: *рѣки ѡ чрѣѡ єгѡ истекѡтѣ водѣ живѣ*.

⁴⁴⁰ У списку Б: *горестѣ*.

⁴⁴¹ Форму *всѣ* подано за списком Б (замість *всѣми* у списку А).

⁴⁴² Книга Псалмів 123 (124): 7.

⁴⁴³ Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: *прѣйдѣ дѣшѡ нѡша вѡдѣ непѡстоѡннѣю*.

⁴⁴⁴ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 6. Пор.: *Блѣвѣнѣ гѣѣ, ѡже не дадѣ нѡсѣ въ ловѣтѣѣ зѣвѡмѣ ѡхѣ*.

⁴⁴⁵ Книга пророка Аввакума 3: 13.

⁴⁴⁶ Книга пророка Аввакума 3: 18.

⁴⁴⁷ Перша книга царств 2: 1.

⁴⁴⁸ Книга Псалмів 4: 7.

⁴⁴⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 12: 29. Пор.: *Ѡли кѡкѡ мѡжетѣ ктѡ внѣти въ дѡмѣ крѣпкаго ѡ сосѣѡ єгѡ расхѣтитѣ, ѡце не пѣрѡѡє свѡжетѣ крѣпкаго*.

⁴⁵⁰ У списку Б: *единому*.

⁴⁵¹ Книга Псалмів 17 (18): 38.

⁴⁵² Слово *содома-гоморская* подано за списком Б (замість *Ходологоморская* у списку А).

⁴⁵³ У списку Б: *безумнѣя*.

⁴⁵⁴ Парафраза Євангелії від св. Матвія 16: 26. Пор.: *кѡѡ во польѡѡ чѡлѡѡѡѡѡ, ѡце мѣрѣ всѣ приѡвѣрѣѣтѣ, дѣшѣ же своѡ ѡтѡѡѡѣтѣтѣ*;

⁴⁵⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Блѡдѣтѣ ѡѡѡ, кѡкѡ ѡпѡснѡ хѡдѣтѣ* (Послання св. ап. Павла до ефесян 5: 15).

⁴⁵⁶ Можливо, Сковорода має на думці слова: *вѡ вѡзѣдѣтѣ въ прѡѡѡѡѡѡѡ сѣѡ* (Євангелія від св. Івана 7: 8).

⁴⁵⁷ Під *віслюком* Сковорода має на думці людське тіло. Це – алегоричне тлумачення євангельського *віслюка*, що на ньому Христос в’їжджає до Єрусалима [про цей сюжет див., зокрема: Фрейденберг О. В’їзд в Іерусалим на осле (Із євангельської міфології) // Фрейденберг О. Миф и литература древности. – Москва, 1978. – С. 491–523; Heers J. Święta głupców i karnaławy. – Warszawa, 1995. – S. 97–101]. Українські барокові письменники могли тлумачити євангельського *віслюка* як урятований Христом “народ поганський” [див.: Галятовський І. Ключ разумѣнія. – Київ, 1659. – Арк. 61; пор.: Няговские поучения. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже / Под редакцией и с предисловием Андраша Золтана. – Ньиредьхаза, 2006. –

С. 44], як гріхи, що їх перемагає праведник [див.: Радивиловський А. Огородок Марії Богородици. – Київ, 1676. – С. 1025] тощо. Докладніше див.: Ушкалов Л. Українське ба-рокове богомислення. Сім етюдів про Григорія Сковороду. – Харків, 2001. – С. 194–195.

⁴⁵⁸ Фраза *лѣто гдѣне прїѣтно* зринає в Книзі пророка Ісаї 61: 2.

⁴⁵⁹ Порядок слів “Людам и скотам” подано за списком Б (замість “скотам и Людам” у списку А).

⁴⁶⁰ Сковорода має на думці *jubilaeus annus* (“ювілейний рік”) – рік звільнення, відпущення; кожен п’ятдесятий рік.

⁴⁶¹ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: *Докѡлѣ положѣ совѣты въ дѣшїи моѣй, вѣлѣзши въ сѣрцѣи моѣмѣ.*

⁴⁶² Трохи неточна цитата з Книги пророка Єремїї 17: 9. Пор.: *Глубокѡ сѣрдце (человѣкѣ) пѣче всѣхъ, и человекѣкъ ѣсть, и кто познаетъ его.*

⁴⁶³ У списку Б: “глубоко сердце, человекъ есть”.

⁴⁶⁴ Пор. народну приказку: “Був колись оріх, а тепер свистун” [Номис, № 1866].

⁴⁶⁵ Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 46: 12. Пор.: *Послѣдѣйте мене, поглубѣвши сѣрдце, сѣдѣи далѣе ѿ правды.*

⁴⁶⁶ У списку Б речення починається сполучником А.

⁴⁶⁷ У списку Б: *свое.*

⁴⁶⁸ Слово *же* подано за списком Б. У списку А його немає.

⁴⁶⁹ У списку Б: *растльнной.*

⁴⁷⁰ У списку Б: *взыйти.*

⁴⁷¹ Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до євреїв 4: 1. Пор.: *внѣсти въ покой єго.*

⁴⁷² У списку Б: *тѣсных.*

⁴⁷³ Неточна цитата з Книги Псалмів 30 (31): 9. Пор.: *постѣвиль єси на прострѣннѣхъ нѡзѣхъ моїхъ.*

⁴⁷⁴ Можливо, це неточна цитата з Книги Псалмів 117 (118): 5. Пор.: *ѡслыша мѣ въ прострѣнство.*

⁴⁷⁵ Друга книга Мойсеева: Вихід 19: 4.

⁴⁷⁶ Неточна цитата з Книги Псалмів 54 (55): 7. Пор.: *кто дастъ ми крилѣ ѣкѡ голубинѣ; и полечѣ, и почию.*

⁴⁷⁷ Див.: Книга пророка Даниїла 7: 6.

⁴⁷⁸ Див.: Четверта книга Мойсеева: Числа 1: 1–16.

⁴⁷⁹ Трохи неточна цитата з Євангелії від св. Івана 1: 13. Останнє слово має форму: *родившасѣ.*

⁴⁸⁰ Книга Псалмів 15 (16): 4.

⁴⁸¹ Парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 2: 2. Пор.: *и почѣ въ дѣнь седмѣй ѿ всѣхъ дѣлѣхъ своѣхъ.*

⁴⁸² Під *бісами* Сковорода зазвичай має на думці пристрасті. Таке трактування – не дивина і в творчості інших старих українських письменників. Наприклад, Іван Максимович писав: “Похогѣнія наша бѣсы нам бывають” [Максимович І. Алфавит собранный, риѣмами сложенный. – Чернігів, 1705. – Арк. 2].

⁴⁸³ Неточна цитата із Соборного послання св. ап. Якова 4: 7. Пор.: *противитеѣа же діаволѣ, и вѣжитъ ѿ васѣ.*

⁴⁸⁴ П’ята книга Мойсеева: Повторення Закону 6: 7.

⁴⁸⁵ Очевидно, Сковорода має на думці слова: *Иже ѡтверждаетъ на лѣзѣхъ, сѣи пасетъ вѣтры* (Книга Притч Соломонових 9: 12).

⁴⁸⁶ У списку Б: *богообразный*.

⁴⁸⁷ Сковорода має на думці слова: **На** стражи моѣй стѣнѣ, ѿ въздыѣ на ка́мень (Книга пророка Аввакума 2: 1).

⁴⁸⁸ У списку Б: “которое б могло”.

⁴⁸⁹ У списку Б: *десяти*.

⁴⁹⁰ У списку Б: “кушать изволит”.

⁴⁹¹ Форму *Прибыльного* подано за списком Б (замість *Прибылаго* у списку А).

⁴⁹² У списку Б: *ним*.

⁴⁹³ Схожа ампліфікаційна вервечка, яка нагадує відповідний образок із «Похвали глупоті» Еразма Роттердамського, є в Івана Леванди. Пор.: “Сей тужит, что начал созидать и не может совершить; тот скорбит, что путь к чинам ему препят; сему о бракѣ, тому о ссорѣ и тяжбах и мщеніях печаль; сей о худой продажѣ, другой о худой куплѣ сѣтует, – а всѣ исчезаєм в суетах, розставляєм сѣти, чтоб для пищи наловить вѣтров. Если небесные духи в наши дѣла приникнуть могут, то всеконечно или плачут о ослѣпленіях наших, или мы такое позорище, которому смѣются они” [*Леванда І. Слова и рѣчи*. – Санкт-Петербург, 1821. – Ч. 1. – С. 191].

⁴⁹⁴ Сковорода має на думці слова: *ѣкѡ нѣсть наша брѣнь къ кровѣи ѿ плѣоти, но къ началѣмъ ѿ ко влѣстѣмъ (ѿ) къ міродержѣтелѣмъ тѣмъ вѣка сегѡ, къ дѣховѣмъ злобы поднѣвѣснѣмъ* (Послання св. ап. Павла до ефесян 6: 12).

⁴⁹⁵ Як писав Петро Могила, гріхів, які воюють із кожною людиною, важко навіть перебрати в пам’яті, адже, “як бісів існує така сила-силенна, яку годі перелічити, так само й гріхів, що їх вони вигадують щодень-щогодини” [(*Mohyla P.*) *Λίθος*, або *Kamień z procy prawdy Cerkwie świętej prawosławney Ruskiej* // Архив Юго-Западной России. – Киев, 1893. – Ч. I. – Т. IX. – С. 49].

⁴⁹⁶ У списку Б цього слова немає.

⁴⁹⁷ У списку Б: *осмѣхивать*.

⁴⁹⁸ У списку Б: *сколко*.

⁴⁹⁹ Вислів “бабини сини” слід розуміти як “дурні”. Пор. приказки: “Се ще бабин дурник” [*Номис*, № 8607]; “Что не дурень, то и бабин” [Пословицы русского народа. Сборник В. Даля. – Москва, 1957. – С. 437].

⁵⁰⁰ Див. прим. 175 до циклу «Басни Харьковскія».

⁵⁰¹ На цей сюжет Сковорода написав свою 29-у байку «Старуха и Горшечник».

⁵⁰² У списку Б: *милосердоє*.

⁵⁰³ У списку Б слів “(де) твоя” немає.

⁵⁰⁴ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 26: 73. Пор.: ѿ ты ѿ нѣхъ єси, ѿбо вѣсѣда твоѡ ѣвѣ тѡ творѣтъ. Див. також: ѿбо галѣанѣнѣнъ єси, ѿ вѣсѣда твоѡ подѡбѣтъсѡ (Євангелія від св. Марка 14: 70).

⁵⁰⁵ Неточна цитата з Книги Йо́ва 1: 22. Пор.: ѿ не даде везѣмѡ бѣѡ.

⁵⁰⁶ Неточна цитата з Дій св. апостолів 4: 32. Пор.: **Нарѡдѡ** же вѣровѡвѣмѡ бѣ сѣрдце ѿ дѡшѡ єдиѡ.

⁵⁰⁷ У списку Б тут ужито прийменник *у*.

⁵⁰⁸ Неточна цитата з Дій св. апостолів 5: 41. Пор.: **Онѣ** же ѡубо ѿдѡхѡ рѡдѡвѡщесѡ ѿ лицѡ совѡра, ѣкѡ за ѿмѡ гѡда ѿса спѡдѡвѡшасѡ безѣстѣє прѣѡти.

⁵⁰⁹ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 4: 13.

⁵¹⁰ Трохи неточна цитата з Послання св. ап. Павла до колосян 1: 24. Пор.: рѡдѡвѡсѡ во страдѡнѣхъ моѡхъ.

⁵¹¹ Це слова Григорія Богослова. Див. прим. 303.

⁵¹² Очевидно, Сковорода має на думці слова: сѣ, ѿзъ оучиннѣ а́дамы́нта сре́дѣ лю́дѣи мо́ихъ і́и́ла (Книга пророка Амоса 7: 8).

⁵¹³ Можливо, це парафраза Послання св. ап. Павла до римлян 1: 16. Пор.: сі́ла бо вѣ́ѣла є́сть во спѣ́неніє вса́комѣ вѣ́рѣ́ющемоу. Див. також: и́ рече́ ми: до́вѣ́етъ тѣ́ вѣ́ѣтъ мо́а: сі́ла бо мо́а въ не́мощи со́верша́етсѣ. Слѣ́дце́ ѡ́бо похвѣ́люсѣ па́че въ не́моще́хъ мо́ихъ, да всѣ́и́тсѣ въ мѧ́ сі́ла х́рѣ́това (Друге послання св. ап. Павла до коринтян 12: 9).

⁵¹⁴ Послання св. ап. Павла до римлян 5: 1.

⁵¹⁵ Парафраза Першого послання св. ап. Павла до солунян 5: 18. Пор.: **Ѡ** всѣ́мъ благода́ри́те.

⁵¹⁶ Книга Псалмів 37 (38): 5.

⁵¹⁷ Книга Псалмів 37 (38): 4.

⁵¹⁸ Неточна цитата з Євангелії від св. Матвія 11: 29. Пор.: возмі́те ѿ́го мо́є на себѣ́ и́ нахлѣ́тєсѣ **Ѡ** мене́, ѡ́кж крѣ́токъ є́смь и́ смире́нъ сѣ́рцею: и́ ѡ́бращѣ́те по́кой дѣ́шамъ ва́шымъ.

⁵¹⁹ Парафраза Євангелії від св. Матвія 23: 27. Пор.: ѡ́кж подѣ́битсѣ, про́вѣ́мъ повѣ́пленымъ, и́же внѣ́ждѣ́ ѡ́бо я́вля́ютсѣ краси́и, внѣ́трѣ́ждѣ́ же по́лни сѣ́тъ костѣ́и ме́ртвыхъ и́ вса́кѣа́ нечи́стоты.

⁵²⁰ Парафраза Книги пророка Ісаї 61: 10. Пор.: ѡ́блечѣ́ бо мѧ́ въ ри́зѣ спѣ́ніа́ и́ ѡ́де́ждею весе́ліа́ (ѡ́дѣ́ла мѧ́).

⁵²¹ У списку Б: *геенный*.

⁵²² У списку Б: *вверженное*.

⁵²³ Книга Псалмів 83 (84): 4.

⁵²⁴ Євангелія від св. Матвія 7: 25.

⁵²⁵ Перше послання св. ап. Павла до коринтян 10: 4.

⁵²⁶ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 2: 14. Пор.: **Т**о́й бо є́сть ми́ръ на́шъ.

⁵²⁷ Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 7. Пор.: Дѣ́ша на́ша ѡ́кж пѣ́тица и́збѣ́висѣ **Ѡ** сѣ́ти ловѣ́щнихъ: сѣ́тъ сокрѣ́шисѣ, и́ мы и́збѣ́вени вы́хомъ.

⁵²⁸ Книга Псалмів 54 (55): 7.

⁵²⁹ Неточна цитата з Третьої книги царств 17: 12; 18: 10. Пор.: жи́въ гдѣ́ бѣ́тъ тво́й.

⁵³⁰ Неточна цитата з Першої книги царств 20: 3; 25: 26 та Четвертої книги царств 2: 2, 4, 6; 4: 30. Пор.: и́ живѣ́ дѣ́ша твоѡ́. Див. також: Жи́вѣ́ вѣ́детъ дѣ́ша мо́а (Книга Псалмів 118 (119): 175).

⁵³¹ У списку Б: *истинну*.

⁵³² Неточна цитата з Книги пророка Ісаї 57: 20–21. Пор.: возво́и́дѣтсѣ́ и́ почи́ти не́ возмо́гѣ́тъ. **Н**ѣ́сть ра́довати́сѣ нечѣ́стивымъ, рече́ гдѣ́ бѣ́тъ.

⁵³³ У списку Б: *вот*.

⁵³⁴ Неточна цитата з Книги пророка Аввакума 3: 19. Пор.: Гдѣ́ бѣ́тъ мо́й сі́ла мо́а, и́ о́учини́тъ но́зѣ́ мой на со́верше́ніє, и́ на вы́сѡка́а возво́ди́тъ мѧ́, є́же побѣ́ди́ти ми́ въ пѣ́снѣ́ е́гоу.

⁵³⁵ Книга пророка Аввакума 3: 13.

⁵³⁶ Книга Псалмів 139 (140): 10.

⁵³⁷ Книга Псалмів 139 (140): 10.

⁵³⁸ Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 12 (13): 3. Пор.: До́ко́лѣ́ поло́жѣ́ со́вѣ́ты въ дѣ́шѣ́ мо́ей, вѣ́ли́зѣ́ни въ сѣ́рдцы мо́емъ.

⁵³⁹ Можливо, Сковорода має на думці слова: збѣ́и льво́вы збѣ́и е́гоу, о́убивѣ́ющи́и дѣ́шы чело́вѣ́чи (Книга Ісуса, сина Сирахового 21: 3).

- 540 Книга Псалмів 29 (30): 10.
- 541 Книга Псалмів 18 (19): 13.
- 542 Неточна цитата з Книги Ісуса, сина Сирахового 21: 3. Пор.: зъбы львъвы зъбы ёгѡ, ѡубивающіи дѡшы чловѣчи.
- 543 Фразу неѡбѣднїе ѡ вѣѣ взято з Книги Премудрості Соломонової 13: 1.
- 544 У списку Б: печаль.
- 545 Євангелія від св. Матвія 6: 32.
- 546 Скворода має на думці слова: полага́ющимъ го́рькое сла́дкое, и сла́дкое го́рькое (Книга пророка Ісаї 5: 20).
- 547 Парафраза Книги пророка Аввакума 2: 4. Пор.: прѣникъ же (мо́й) ѿ вѣры живѣ въде́тъ. У списку Б після слова *жив* іде слово *есть*.
- 548 Див. прим. 70 до трактату «Начальная дверь ко християнскому добронравію».
- 549 У списку Б: *Господу*.
- 550 Очевидно, Скворода має на думці слова: **Взѣмъ же мѡѵсѣй половинѡу кро́ве, вліѡ въ ча́шы, половинѡу же кро́ве возиѡ на о́лтарь** (Друга книга Мойсеева: Вихід 24: 6).
- 551 Форму *вопїет* подано за списком Б (замість *вот* у списку А).
- 552 Послання св. ап. Павла до галатів 6: 16.
- 553 Лат. *inventio* – ‘віднайдення, винайдення’. У старій Україні це слово вживали здебільшого як термін риторики.
- 554 Лат. *delineatio* – ‘рисунок, шкіц’.
- 555 Книга Псалмів 101 (102): 27.
- 556 Книга Псалмів 15 (16): 11.
- 557 Мабуть, це парафраза Книги пророка Ісаї 40: 12. Пор.: **Кто́ и́змѣри го́рстїю во́дѡ и не́бо плѡдїю;**
- 558 Книга Псалмів 17 (18): 36.
- 559 Трохи неточна цитата з Книги Псалмів 116 (117): 2. Кінець вірша звучить так: **во вѣкъ.**
- 560 У списку Б цього слова немає.
- 561 Книга Йова 10: 8; Книга Псалмів 118 (119): 73.
- 562 Неточна цитата з Книги Псалмів 123 (124): 5. Пор.: **прѣйде́ дѡша́ на́ша во́дѡ непосто́яннѡу.**
- 563 Книга Псалмів 26 (27): 1.
- 564 Слова зі стихів на “Алилуя”, співаних у м’ясопусну суботу (глава 8, стих 1).
- 565 Очевидно, це парафраза Послання св. ап. Павла до филип’ян 3: 20. Пор.: **На́ше бо житїє на не́бѣхъ є́сть.**
- 566 Трохи неточна цитата з Книги Премудрості Соломонової 3: 1. Пор.: **Прѣны́хъ же дѡши въ рѡцѣ вѣїей, и не прико́снетсѡ ѡ́хъ мѡка.**
- 567 Парафраза Послання св. ап. Павла до колосян 3: 2. Пор.: **гѡ́рниаѡ мѡ́дрствѡйте, (ѡ) не зе́мнѡа.**
- 568 Парафраза Євангелії від св. Івана 6: 63. Пор.: **плѡть не по́льзѡетъ ничтѡ́же.**
- 569 Очевидно, це парафраза Книги Псалмів 121 (122): 4. Пор.: **Тѡ́моу бо възѡ́дѡша кѡлѣ́на, кѡлѣ́на гѡ́на, свидѣ́нїє ѡ́лево, ѡ́спѡвѣ́дѡтсѡ ѡ́мени гѡ́ню.**
- 570 Очевидно, Скворода має на думці слова: **Сего́ ра́ди и прѣи́рѡсть вѣ́ѡ рече́: послю́ въ нѡ́хъ прѣро́ки и ѡ́плѡ** (Євангелія від св. Луки 11: 49).
- 571 Книга Псалмів 47 (48): 2.
- 572 Книга Псалмів 124 (125): 5; 127 (128): 7.
- 573 Тридцять років символізує повноліття. Це – вік Йосифа часу його звеличення в Єгипті, вік Давида на початку його царювання, вік Христа на початку проповіді [див.:

Аверинцев С. Йосиф Прекрасний // Аверинцев С. Софія-Логос: Словник / Упорядник та автор передмови Костянтин Сігов; науковий редактор видання Марина Ткачук. 3-є вид. – Київ, 2007. – С. 125].

⁵⁷⁴ Парафраза Книги Псалмів 18 (19): 11. Пор.: *слаждша паче мѣди ѿ со҃та.*

⁵⁷⁵ У списку Б: *любовницѣ.*

⁵⁷⁶ Фраза *паче всѣхъ дщѣрей* зринає в Плачі Єремії 3: 51.

⁵⁷⁷ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до ефесян 4: 24. Пор.: *созданнаго по вѣхъ въ правдѣ ѿ въ преподобїи истины.*

⁵⁷⁸ Книга пророка Ісаї 53: 8.

⁵⁷⁹ Перша книга Мойсеева: Буття 49: 27.

⁵⁸⁰ Неточна цитата з Пісні над піснями 5: 12. Пор.: *очи єго ѣкоу голѣбѣцы на исполнѣніихъ вѣдѣ.*

⁵⁸¹ У списку Б цього слова немає.

⁵⁸² Очевидно, це парафраза Першої книги Мойсеевої: Буття 15: 2. Пор.: *ѣзъ же ѿпзцаюся беззачѣнъ.*

⁵⁸³ Парафраза Другого послання св. ап. Павла до коринтян 12: 5. Пор.: *Ѡ таковѣмъ похвалюся.*

⁵⁸⁴ Неточна цитата з Послання св. ап. Павла до филип'ян 2: 16. Пор.: *не вѣтцѣе чекѣхъ.*

⁵⁸⁵ П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону 34: 7.